তৃতীয় খণ্ড ঃ ভক্তিবাদ আৰু দেশীবাদ

প্ৰথম বিভাগ ঃ ভক্তিবাদ ঃ স্বৰূপ আৰু ধাৰণা
দ্বিতীয় বিভাগ ঃ ভাৰতীয় ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ পটভূমি
তৃতীয় বিভাগ ঃ ভক্তিবাদৰ ধাৰণা
চতুৰ্থ বিভাগ ঃ ভক্তিবাদী আলংকাৰিকসকলৰ সাহিত্যৰ পৰিচয়
পঞ্চম বিভাগ ঃ দেশীবাদ
উপবিভাগ (১) ঃ দেশীবাদৰ ধাৰণা
উপবিভাগ (২) ঃ পশ্চিমীয়া দেশীবাদী ধাৰণা
উপবিভাগ (৩) ঃ ভাৰতীয় দেশীবাদী ধাৰণা
উপবিভাগ (৪) ঃ অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদ

প্ৰথম বিভাগ
ভক্তিৰ স্বৰূপ

বিভাগৰ গঠনঃ

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ ভক্তিৰ সংজ্ঞা
১.৪ ভক্তিমাৰ্গৰ পৰিচয়
১.৫ ভক্তিৰ প্ৰকাৰ
 ১.৫.১ নবধা ভক্তি
 ১.৫.২ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব
 ১.৫.৩ সকাম-নিষ্কাম ভক্তি
 ১.৫.৪ অন্তৰঙ্গা, উত্তমা, সপ্ৰেমা ভক্তি
১.৬ ভক্তিৰ উৎস
১.৭ সাৰাংশ (Summing up)
১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.৯ প্ৰসঙ্গ-গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

কোনো এটা জাতি বা কোনো এখন সমাজৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰিব লগা হ'লে সেই জাতি বা সমাজৰ ধৰ্মীয় সাহিত্য অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক বিশাল অংশ ধৰ্মীয় তথা ভক্তি সাহিত্যই অধিকাৰ কৰি আছে। সেই সাহিত্যসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব লাগিলে ভক্তিবাদ বা ভক্তিৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে সাধাৰণভাৱে হ'লেও অৱগত হ'ব লাগিব। বৈদিক কালৰেপৰা বৰ্তমানলৈকে ভক্তিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস পোৱা যায়। ভক্তিবাদ বা ভক্তিমাৰ্গ বুলিলে ভাৰতত আমি ঘাইকৈ বৈষ্ণৱ মাৰ্গকেই বুজোঁ তথাপি আন মাৰ্গ বা ধৰ্মৰ যে ভক্তি সাহিত্য নাই তেনে নহয়। যেনে, শৈৱ ভক্তি সাহিত্য আৰু শাক্ত ভক্তি সাহিত্য। হিন্দু ধৰ্মত তিনিগৰাকী দেৱতা ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰৰ ভিতৰত বিষ্ণুকেই উপাস্য দেৱতা হিচাপে লোৱাৰ পৰাই বৈষ্ণৱ (বিষ্ণু + ষ্ণ) ধৰ্মৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ ঘটিছে। এই বিষ্ণুৰ স্থিতিও বেদতেই পোৱা যায়। কিন্তু ভক্তি বুলিলে অকল বিষ্ণু ভক্তিকহে বুজায়, এনে নহয়। শিৱভক্তি, দুৰ্গাভক্তি বা গণেশভক্তিও ভক্তিমাৰ্গৰ ভিতৰতে পৰে। উপাস্য দেৱতা যিয়েই নহওঁক সাধন প্ৰণালীটোত যদি ভক্তিযোগ হয়, তেনেহ'লে সেই দেৱতাৰ উপাসকজনকো ভক্তিপন্থী বুলি ক'ব লাগিব। তথাপি সাধাৰণভাৱে বিষ্ণু বা বিষ্ণুৰ কোনো অৱতাৰ বিশেষ উপাস্য দেৱতা বুলি গ্ৰহণ কৰা সকলোকে ভক্তিবাদী বা বৈষ্ণৱপন্থী বুলি কোৱা হয়।

এনে অৰ্থত ভক্তিপন্থীৰ সংখ্যাই ভাৰতবৰ্ষত সৰ্বাধিক। এই ভক্তিনো কি, ইয়াৰ কেনেদৰে উৎপত্তি হ'ল, কেনেদৰে ইয়াক শ্ৰেণীবিভাজন কৰিব পাৰি, ইয়াৰ দাৰ্শনিক পটভূমি কেনে ধৰণৰ, এই সকলোবোৰ দিশ এই অধ্যায়টিত আলোচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়টিত ভক্তিৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি ভক্তিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হ'ব। অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভক্তি সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰি তাৰ যথোচিত সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ চাৰিটা মাৰ্গ জ্ঞান, কৰ্ম, যোগ আৰু ভক্তিৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব,
- ভক্তিক কেই ভাগত ভগাব পাৰি, প্ৰতিটো ভাগৰ বিষয়ে অৱগত হৈ প্ৰয়োজন অনুসৰি সেইবোৰৰ বিষয়ে বিস্তৃত বিৱৰণ দাঙি ধৰিব পাৰিব,
- ভক্তিবাদ বা ভক্তিধৰ্ম কি পটভূমি বা দৰ্শনৰ আধাৰত গঢ় লৈ উঠিছে সেই সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব,
- সৰ্বোপৰি সামগ্ৰিকভাৱে ভক্তিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হৈ অসমীয়া ভক্তিধৰ্ম আৰু সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ কেনেদৰে বিকাশ ঘটিছে, সেই বিষয়ে বিচাৰ-বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰিব।

১.৩ ভক্তিৰ সংজ্ঞা

ভক্তি কাক বোলে বা ইয়াৰ সংজ্ঞা একেষাৰতে দিয়া সম্ভৱ নহয়। কাৰণ ভক্তি সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে বিভিন্ন সংজ্ঞা আগবঢ়াই আহিছে। আটাইবোৰ সংজ্ঞা উল্লেখ কৰাৰ পিছতহে ভক্তি সম্পৰ্কে এটি সামগ্ৰিক ধাৰণা গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। ভক্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিভিন্ন বিচাৰ বিশ্লেষণ মন কৰিব লগীয়া। সাধাৰণভাৱে ভক্তি শব্দই ঈশ্বৰক কৰা সেৱা উপাসনাকে বুজায়। ভক্তি মানে ঈশ্বৰৰ প্ৰতি একান্ত অনুৰাগ, প্ৰগাঢ় প্ৰেম। মহৰ্ষি শাণ্ডিল্যই ভক্তিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৈ ইয়াৰ সূত্ৰ দিছে এনেদৰে- "সা পৰানুৰক্তিৰীশ্বৰে"। অৰ্থাৎ ভক্তি হৈছে ঈশ্বৰত পৰম অনুৰক্তি। অনুৰক্তি; অসমীয়াত যাক ধাউতি বোলে। মনৰ ঘনে ঘনে ভাল লগা অৱস্থাটো যি বস্তু দেখিলে বা শুনিলে বা ভাবিলে উপস্থিত হয়, সেই বস্তুটোত বা বস্তুটোৰ প্ৰতি অনুৰক্তি বা অনুৰাগ হৈছে বুলি কোৱা হয়। কোনো এটা বস্তুত বা বিষয়ত যেতিয়া অনুৰক্তি সুগভীৰ হয়, আন সকলো অনুৰূক্তি তল পৰে। কোনো বিষয়ত পৰম অনুৰক্তি হয়, সেই বিষয়ৰ বাহিৰে আন কোনো বস্তু বা বিষয়ে মনত সন্তোষ লগাব নোৱাৰে। সকলো অনুৰক্তিক চেৰ পেলাই যি অনুৰক্তিয়ে স্থিতি লাভ কৰে শাণ্ডিল্য সূত্ৰত তাকেই পৰানুৰক্তি আখ্যা দিয়া হৈছে। কিন্তু ভক্তি হ'বলৈ

হ'লে এই পৰাণুৰক্তি কেবল ঈশ্বৰতহে হ'ব লাগিব (পৰাণুৰক্তি ঃ ঈশ্বৰ)। ঈশ্বৰৰ বাহিৰে আন বিষয়ত পৰানুৰক্তি হ'লে তাক ভক্তি আখ্যা দিয়া নহয়।

মহৰ্ষি শাণ্ডিল্যই ভক্তি সম্পৰ্কে যি সংজ্ঞা আগবঢ়ালে নাৰদ যেন তাত সম্পূৰ্ণৰূপে সন্তুষ্ট হ'ব নোৱাৰিলে। সেইবাবে তেওঁ 'পৰানুৰক্তিৰ' ঠাইত ক'লে 'পৰম প্ৰেমৰূপা- 'সা ত্বস্মিন্ পৰম প্ৰেমৰূপা'। অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি পৰম প্ৰেমেই ভক্তি। এই 'পৰম প্ৰেম' হ'ল সবাৰো ওপৰত, যাক পালে মানুহে আন একোকে বাঞ্চা নকৰে। কোনো বস্তুৰ প্ৰতি অভিলাষ নাথাকে, সেই প্ৰেমকেই কোৱা হৈছে পৰম প্ৰেম। নাৰদীয় ভক্তিসূত্ৰৰ মতে, সেই পৰম প্ৰেমেই ভক্তি। এই ভক্তিসূত্ৰই আন এঠাইত অনিৰ্বচনীয় প্ৰেমৰ স্বৰূপকেই ভক্তি বুলিছে-"অনিৰ্বচনীয়ং প্ৰেম স্বৰূপম্।" কোনো কোনো শাস্ত্ৰত মনটো ভগৱানত সম্পূৰ্ণৰূপে নিবিষ্ট কৰি কোনো ফলৰ আশা নকৰাকৈ তেওঁক নিৰন্তৰ ভজনা কৰাকে ভক্তি আখ্যা দিয়া হৈছে। নাৰদৰ পঞ্চৰাত্ৰ অনুসৰি প্ৰেম পৰিপ্লুত মন হৰিৰ প্ৰতি স্বাৰ্থশূন্য হৈ সদায় প্ৰবাহিত হৈ থকা অৱস্থাই ভক্তি- "মনোগতিৰৱিচ্ছিন্না হৰৌ প্ৰেম পৰিপ্লতা। অভিসন্ধিৰিনিৰ্মুক্তা ভক্তি বিষ্ণুৰশংকৰা।" আন এক সংজ্ঞা মতে, ভক্তি হৈছে এনে এক সূক্ষ্ম আৰু গভীৰ অনুভূতি, যাক ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি- "সূক্ষ্মতৰম্ অনুভৱ ৰূপম।" কোনো কোনোৰ মতে ভক্তি হ'ল সীমাহীন প্ৰাপ্তিৰ অবিৰত প্ৰয়াস। এনেদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে, ভক্তি সম্পৰ্কে বিভিন্নজনৰ বিভিন্ন সংজ্ঞাৰ প্ৰচলন আছে। প্ৰত্যেকটো সংজ্ঞাতে ভক্তিক বিভিন্ন দিশৰপৰা বিশ্লেষণ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। প্ৰকৃততে ভক্তি হ'ল এটা মানসিক অৱস্থা। মানুহৰ খং, দুখ, শোক, আনন্দ আদি যেনেদৰে বিভিন্ন মানসিক অৱস্থা আছে, তেনেদৰে ভক্তিও এটা মানসিক অৱস্থা। যাক কোৱা হয় ভক্তি উপাসকৰ পমি যাব খোজা এটা মনৰ অৱস্থা। আনহাতে, ভক্তি এক গভীৰ অনুভৱ আৰু ই সদায় ধৰ্ম তথা ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সিক্ত।

ভক্তি মধুৰতকৈও সুমধুৰ। ভক্ত আৰু ভগৱানৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন হয় ভক্তিৰ যোগেদি। এই ভক্তিৰ যোগেদিয়েই ভক্তই ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তি বা মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে অগ্ৰসৰ হয়। সেইবাবে এই ধৰ্মত ভক্তিৰ গুৰুত্ব সৰ্বাধিক। ভক্তি দুই প্ৰকাৰে সৃষ্টি হয়- ভয়ৰপৰা আৰু শ্ৰদ্ধাৰপৰা। বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ভক্তি হ'ল শ্ৰদ্ধাৰপৰা সৃষ্টি হোৱা ভক্তি।

১.৪ ভক্তিমাৰ্গৰ পৰিচয়

হিন্দুধৰ্ম অনুসৰি চৰম উদ্দেশ্য হৈছে ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তি বা মোক্ষ লাভ কৰা। এই উদ্দেশ্য পূৰণৰ পথ চাৰিটা- **কৰ্ম, জ্ঞান, যোগ** আৰু **ভক্তি**। এই চাৰিটাক একো একোটা 'মাৰ্গ' বা 'যোগ' বুলিও কোৱা হয়। ইয়াত 'যোগ' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল কৌশল বা প্ৰয়োগ। গীতাতো "যোগঃ কৰ্মসু কৌশলম্" বুলি কৰ্ম কৰাৰ কৌশলকে যোগ বোলা হৈছে। সেইবাবে বহুতে ওপৰত উল্লেখ কৰা চাৰিটা মাৰ্গৰ ভিতৰত 'যোগমাৰ্গ' বুলি এটা সুকীয়া মাৰ্গৰ আলোচনা কৰা দেখা নেযায়। এইফালৰপৰা মাৰ্গ বা যোগ প্ৰধানকৈ তিনিটা কৰ্মযোগ,

জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগ। এই তিনিটাৰ যিকোনো এটা পথ বা মাৰ্গৰে অগ্ৰসৰ হৈ ভক্তই ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ দিশে স্তৰে স্তৰে আগবাঢ়িব পাৰে। নাইবা একাধিক বা তিনিওটা মাৰ্গৰ পৰস্পৰ সমন্বয় ৰক্ষা কৰিও আগবাঢ়িব পাৰে। সেইবাবে এই যোগত্ৰয় পৰস্পৰ বিৰোধী নহয়। সকলো জান,জুৰি,নৈ বৈ গৈ শেষত সাগৰত পৰাৰ দৰে সকলো মাৰ্গেই ভক্তক ভেদহীন একে পৰমানন্দৰূপ সাগৰক পোৱায়গৈ-

ৰুচিনাং বৈচিত্ৰাদ্ ঋজুকুটিলনানাপথজুৰাং।
নৃপামেকো গম্যস্তমসি পয়সামৰ্ণৱ ইব।

অৰ্থাৎ ৰুচি বেলেগ বেলেগ। সেইদেখি কোনোৱে পোন বাটে গৈ ভাল পায়, কোনোৱে অকোৰা-পকোৰা বাটেদি গৈহে ভাল পায়। সেই বাটবোৰেদি যোৱা যাত্ৰীসকলৰ জান, জুৰি,নৈৰ পানীবোৰ সাগৰত পৰাৰ দৰে তুমিয়েই একমাত্ৰ গম্যস্থল।

গন্তব্যস্থান একে হ'লেও যোৱা বাটকেইটাৰ নিজ নিজ বিশেষত্ব আছে। প্ৰথমটো বাট **কৰ্ম**। কৰ্মক সাধনৰূপে লৈ পৰম গতি পোৱাৰ কৌশলটো হ'ল কৰ্মযোগ। মানুহ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয় সাংসাৰিক আৰু ইন্দ্ৰিয় সুখাদি লাভৰ প্ৰেৰণাত। ইয়াতকৈ ওখ প্ৰেৰণাত মানুহে কৰ্ম কৰে ইহলোকৰ সুখ বিচাৰি নহয়, পৰলোকৰ সুখ বিচাৰিহে। তেতিয়া কৰ্মৰ ফল ভোগৰ আকাংক্ষাৎ হয় পৰলোকত। কৰ্মৰ চূড়ান্ত অৱস্থাত কৰ্মকৰ্তাই ফলৰ আকাংক্ষা নকৰি কৰ্ম কৰি যায়, আৰু তাৰ ফল ঈশ্বৰক সমৰ্পিত হয়- "কৃষ্ণাৰ্পনমস্তু'। ইয়াকে গীতাত কোৱা হৈছে নিষ্কাম কৰ্ম। শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্মযোগ সৰ্বজনবোধগম্য কৰি গীতাত উপদেশ দি গৈছে। বস্তুতঃ কৰ্মযোগ উপনিষদৰ 'তেন ত্যক্তেন ভুঞ্জীথাঃ' ৰূপৰেই সম্প্ৰসাৰণ।

মুক্তিলাভ বা ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ দ্বিতীয়টো পথ হ'ল **জ্ঞানযোগ** বা **জ্ঞানমাৰ্গ**। *শ্ৰীমদ্ভগৱতগীতা*ৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত এই জ্ঞানযোগৰ কথা বিশদভাৱে উল্লিখিত হৈছে। জ্ঞানৰ সীমা নাই, কিবা এটা জানিলে আকৌ আন কিবা এটা জানিবলৈ ইচ্ছা হয়। এনে এটা বস্তুক জানিব লাগিব যিটো জানিলে আৰু একো জানিবলৈ বাকী নাথাকে- 'যস্মিন্ ৱিজ্ঞাতে সৰ্বমিদং ৱিজ্ঞাতং ভৱতি'। সেই চৰম জ্ঞানৰ যোগ বা জ্ঞানে জ্ঞান যোগ। 'যোগ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে মিলন বা এক হোৱা। এক হ'বলৈ বা মিলিত হ'বলৈ দুটা জ্ঞান লাগিব- এটা হ'ল অহং জ্ঞান আৰু আনটো হ'ল ব্ৰহ্মৰূপী জ্ঞান। এই দুই জ্ঞানৰ একাকাৰ হোৱাই অৰ্থাৎ অহং জ্ঞান লয় হৈ ব্ৰহ্মজ্ঞানৰূপে প্ৰকাশ হোৱাকে জ্ঞানযোগ বোলে। পানীত লোণ মিহলালে লোণ নোহোৱা হৈ পানী মাত্ৰ থাকে, অৰ্থাৎ লোণৰ জ্ঞান লুপ্ত হৈ পানীৰ জ্ঞানহে প্ৰকাশিত হয়। এই অৱস্থাত অহং জ্ঞান লুপ্ত হৈ এক ব্ৰহ্মজ্ঞানত লীন যায়। এয়েই জ্ঞানযোগ।

মুক্তি লাভৰ তৃতীয় পথ **যোগমাৰ্গ**। এই যোগ হঠযোগ নহয়, ৰাজযোগ । পতঞ্জলিত এই যোগৰ বিশদ শিক্ষা আছে। গীতাৰ ষষ্ঠ অধ্যায়তো ভগৱন্তই যোগমাৰ্গৰ বিষয়ে বিবৃতি দিছে। ইয়াত বুজাই দিয়া হৈছে যে যোগী আৰু সন্ন্যাসী একে। তেওঁ যোগীৰ স্থান, আসন, উপবেশনৰ নিয়ম আৰু প্ৰাণ-মন-বুদ্ধিৰ সংযম সাধন কৰি

যোগপ্ৰাপ্তিৰ সুগম পথ দেখুৱাই দিলে আৰু যোগীৰ আহাৰ বিহাৰাদিৰ বিষয়েও উপদেশ দিছে। যোগমাৰ্গ সম্পৰ্কত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছে ঃ

যোগিনামপি সৰ্ব্বেষাং মদগতেনান্তৰাত্মনা।
শ্ৰদ্ধাৱান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ।।

অৰ্থাৎ হে অৰ্জুন! মোৰ মতে যোগী হোৱা। যি শ্ৰদ্ধাবান মানুহে মদ্‌গত চিত্তেৰে মোক ভজনা কৰে, তেওঁ সকলো যোগীতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।

কৰ্ম, জ্ঞান, যোগ, ভক্তি- এই আটাইকেইটা পথেৰেই মুক্তি বা ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে প্ৰয়াস কৰিব পাৰি। কিন্তু আটাইকেইটা মাৰ্গেৰে ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত দুষ্কৰ কাৰ্য সাধন কৰিবলগীয়াত পৰে। তুলনামূলভাৱে ভক্তি মাৰ্গ সহজ, যাক কোৱা হয় সুগম পন্থ। ঈশ্বৰৰ কৰুণা পাবলৈ হ'লে একমাত্ৰ সহজ উপায় হৈছে ভক্তি। এই ভক্তি হৃদয়ৰ বস্তু, মগজুৰ লগত তাৰ সম্পৰ্ক নাই। 'গীতা'ৰ মতেও জ্ঞান, কৰ্ম, যোগ প্ৰত্যেকটো পথেই মুক্তিদায়ক যদিও, ভক্তিপথ সহজ আৰু শ্ৰেষ্ঠ । বাস্তৱিকতে 'গীতা'ত ভক্তিৰ ধাৰাটোৱেই মুখ্য; কৰ্ম আৰু জ্ঞান তাৰ শাখানদী মাথোন। প্ৰকৃত জ্ঞান আৰু প্ৰকৃত কৰ্মই ভক্তিলৈকেহে টানি নিয়ে। ভক্তিয়েই হৈছে ঈশ্বৰক পাবৰ প্ৰধান উপায়। নিভাঁজ প্ৰেম-ভক্তিয়ে জ্ঞান বা কৰ্ম-কাৰো সহায় নিবিচাৰে। সি নিজেই শক্তিশালী। কিন্তু ভক্তি মানে অন্ধ ভক্তি নহয়। ভক্তিয়ে জ্ঞানৰ সহায় বিচাৰক বা নিবিচাৰক, জ্ঞানে ভক্তিৰ দাসত্ব আপোন ইচ্ছাতে কৰিবই কৰিব। অনন্ত জ্ঞানময় ঈশ্বৰৰ জ্ঞান ক্ষুদ্ৰাতিক্ষুদ্ৰ মনুষ্যই কিমানখিনিয়েই বা লাভ কৰিব পাৰে? একেদৰে কৰ্ম বা যোগ সাধনা সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহৰ বাবে সম্ভৱপৰ নহ'বও পাৰে। সেইবাবে ঈশ্বৰৰ কৰুণা পাবলৈ হ'লে একমাত্ৰ উপায় হ'ল ভক্তি। আশাশুধীয়া ভক্তিৰ বাহিৰে আন প্ৰকৃষ্ট উপায় নাই আৰু কলিকালত শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ভক্তিয়েই শ্ৰেষ্ঠ ভক্তি-ধৰ্ম, নাম-ধৰ্ম। ভক্তিবাদ সম্পৰ্কত ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসদেৱে কৈছে- ভক্তি অন্দৰমহললৈকে যাব পৰা তিৰোতা মানুহৰ নিচিনা। জ্ঞান বাহিৰত বৰচ'ৰাত বহা বিজ্ঞ সভাসদ। অন্তেষপুৰলৈ যাব পৰা ভক্তি নিশ্চয় ঈশ্বৰৰ অন্তেষপুৰ বৰ্ত্তিনী। এই ভক্তিৰ প্ৰসঙ্গতে পৰমহংসদেৱৰ দৰে লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাইও কৈছে- ভক্তি হৃদয়ৰ বস্তু, মগজুৰ লগত তাৰ সম্পৰ্ক নাই। গতিকে দেখা যায় যে জ্ঞান, কৰ্ম, যোগ আৰু ভক্তি এই চাৰি মাৰ্গৰ ভিতৰত ভক্তিমাৰ্গেই শ্ৰেষ্ঠ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

ভক্তি কাক বোলে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৫ ভক্তিৰ প্ৰকাৰ

১.৫.১ নৱধা ভক্তি

ভাগৱত-পুৰাণকে আদি কৰি আন আন ভক্তি শাস্ত্ৰত ন-বিধ বা নৱধা ভক্তিৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে। সেই নৱিধ ভক্তি হ'ল- শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন। এই নৱিধ ভক্তি যদিও দেখাত বিভিন্ন প্ৰণালীৰ, তথাপি পৰস্পৰ পৰিপূৰকহে। তলত আটাইকেইবিধ ভক্তিৰ বিষয়ে পৃথকে আলোচনা কৰা হ'ল ঃ

১) **শ্ৰৱণ** ঃ ভগৱান বিষ্ণু বা তেওঁৰ অৱতাৰসমূহৰ নাম আৰু চাৰিবিধ লীলাৰ কথা আনৰপৰা শুনাই শ্ৰৱণ। এই চাৰিবিধ লীলা হৈছে ঃ সৃষ্টি, স্থিতি, লয় আৰু অৱতাৰ কৰ্ম। এইবিলাক নিজেই শুনাকৈ উচ্চাৰণ কৰিলেও শ্ৰৱণ হয় আৰু আনে কোৱা বা গোৱা শুনিলেও শ্ৰৱণ হয়। 'ভক্তি ৰত্নাৱলী'ত কোৱা হৈছে- "শ্ৰৱণং নাম তন্নমাদিশব্দানাং পৰোক্তানাং স্বোক্তানাং শ্ৰোত্ৰেণ গ্ৰহণম্ ।" ভক্তিবাদীৰ বিশ্বাস যে, কৃষ্ণ কথা শ্ৰৱণত যদি ৰতি জন্মে তেতিয়া অসৎ প্ৰবৃত্তিৰ তেজ কমি আহে আৰু আন কথাত ৰতি নৱহে। শ্ৰৱণৰ দ্বিতীয় কাম হৈছে মনৰ সংশয় দূৰ কৰা "কথা শুনিলেহে গুচে মনৰ সংশয়। কৃষ্ণ সেৱাত ৰতি তেবেসে বাঢ়য়" (মাধৱদেৱ)। ভগৱানৰ যশ, গুণ, মহত্ত্ব শুনা, ভক্ত সমাজৰ আলোচনালৈ কাণ দিয়া, গীতা-ভাগৱত আদি পাঠত মনোযোগ দিয়া- এই সকলোবোৰ শ্ৰৱণ ভক্তিৰ অন্তৰ্গত। অসমৰ সত্ৰসমূহত কিছুমান 'শ্ৰৱণি' নামেৰে সুকীয়া বাব থকা ভকত থাকে। তেওঁলোকৰ বিশেষ কাম ভাগৱত পাঠৰ সময়ত উপস্থিত থাকি ভাগৱত শুনা। শ্ৰৱণৰ প্ৰাধান্য দেখুওৱাই এই ব্যৱস্থাৰ উদ্দেশ্য।

২) **কীৰ্ত্তন** ঃ ঈশ্বৰৰ নাম আৰু গুণাৱলীৰ স্বয়ং উচ্চাৰণ কৰাকে কীৰ্ত্তন বোলে। এই কীৰ্ত্তনো অকলশৰীয়াকৈ আৰু সমূহীয়াকৈ দুয়ো প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে। শ্ৰৱণৰ দৰে সমূহীয়া কীৰ্ত্তনো অধিক ৰসদায়ক বাবে সমূহীয়া কীৰ্ত্তনক কোনো-কোনোৱে সংকীৰ্ত্তনো বোলে। কীৰ্ত্তন পাঁচবিধ- নামোচ্চাৰণ, স্তুতিপাঠ, কথাব্যাখ্যা, গীত আৰু অভিনয়। আনে শুনাকৈ বা নিজে শুনাকৈ নামোচ্চাৰণ কৰিলেই কীৰ্ত্তন হয়। স্তোত্ৰ, সহস্ৰনাম, ঘোষা, কীৰ্ত্তন আদি উচ্চস্বৰে বা নিম্নস্বৰে পাঠ বা আবৃত্তি কৰাই স্তুতিপাঠ। গীতা, ভাগৱত আদি ভক্তি শাস্ত্ৰৰ কাহিনী বা বিষয়বস্তুৰ আলোচনা বা ব্যাখ্যাই হ'ল কথা ব্যাখ্যা। ভগৱানৰ নাম আৰু লীলাক তাল আৰু সুখ বিশিষ্ট কৰি গোৱাই গীত। আনহাতে, ঈশ্বৰৰ লীলাক অনুকৰণ কৰাকেই অভিনয় বোলে। গীত আৰু অভিনয়ৰ উদ্দেশ্য হ'ল ৰসসৃষ্টি। ৰসানুভূতিয়েই এই ক্ষেত্ৰত প্ৰেম-ভক্তিৰ সোৱাদ দিয়ে। সেই কাৰণে বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়তে সুমধুৰ গীতৰ ভজন, বৰগীত, ভাওনা, ৰাসলীলা, যক্ষগান, ভাৱৰিয়া আদিৰ প্ৰচলন আছে। আনহাতে, অভিনয় যে ভক্তি সাধনৰ এটা অঙ্গ গোপীসকলেই তাৰ প্ৰমাণ দি থৈ গৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৱৰ্তমানত তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ অভিনয় কৰি নিজৰ মনক সান্ত্বনা দিছিল।

৩) **স্মৰণ** ঃ ভগৱানৰ নাম আৰু ৰূপৰ চিন্তনেই স্মৰণ। উচ্চাৰণ নকৰাকৈ মনৰ ভিতৰতে ঈশ্বৰৰ নাম সোঁৱৰা, ৰূপৰ ধ্যান কৰা আৰু মানস ৰূপ কৰা- এই সকলোবোৰ

স্মৰণৰ অন্তৰ্গত। জপ তিনি প্ৰকাৰৰ ঃ বাচিক, উপাংশু আৰু মানস। বাচিক জপত নাম বা মন্ত্ৰ শুনাকৈ আবৃত্তি কৰা হয়। উপাংশুত কেৱল ওঁঠহে লৰে। মানস জপত বাগ্ যন্ত্ৰৰ কোনো অংশই ক্ৰিয়াশীল নহয়; কেৱল পদানুক্ৰমে নাম বা মন্ত্ৰ মনৰ ভিতৰতে পুনঃ পুনঃ আবৃত্তি কৰা হয়। অনুক্ষণে, অহৰ্নিশে, হৃদপিণ্ডৰ ক্ৰিয়াৰ দৰে হৃদয়ৰ পৰা নাম নুগুচা অৱস্থাটো স্মৰণৰ চৰম দশা। স্মৰণৰ মহিমা বা কাৰ্যকাৰিতা এক প্ৰকাৰে চালে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনকৈও বেছি। শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তন দিনটোৰ সকলো সময়তে সম্ভৱ নহ'বও পাৰে; কিন্তু স্মৰণৰ সময়-অসময় নাই। অহৰ্নিশে, সকলো সময়তে সুখ-দুখ, আনন্দ, বিপদ, সম্পদ যিকোনো মুহূৰ্ততে হ'ব পাৰে। ভগৱানৰ নাম স্মৰণৰ ফলত অমঙ্গল দূৰ হয়, অন্তৰ শুদ্ধ হয়, চঞ্চল মনক সুস্থিৰতা দান কৰে।

৪) **পাদ সেৱন** ঃ বিষ্ণুৱ যিকোনো ৰূপ কল্পনাৰ (নাৰায়ণ, বাসুদেৱ, কৃষ্ণ, ৰাম) মূৰ্তিৰ পৰিচৰ্যাই পাদসেৱন "তত্ৰ পাদসেৱনং নাম পৰিচৰ্যা প্ৰতিমাদৌ"। গতিকে ইয়াত পাদসেৱনৰদ্বাৰা ভগৱানৰ বিগ্ৰহ বা প্ৰতিমাৰ পৰিচৰ্যাৰ কথাকে কোৱা হৈছে। ভগৱানৰ মূৰ্তি, গুৰু, ভগৱদ, ভক্ত আদিৰ পূজা পাদ সেৱনৰ প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থা। এই সেৱাৰ পৰা অভ্যস্ত হৈ ভক্তই দাস্য প্ৰেমত একাগ্ৰভাৱে স্থিৰ চিত্তৰ দ্বাৰা ক্ৰমে নিজৰ মনতে পৰমাত্মাৰ অমূৰ্ত-চৰণৰ সেৱা কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। ভগৱানৰ পৰিচৰ্যাকালত নিজক তেওঁৰ দাস বুলি ভাৱোঁতে ভাৱোঁতে পাছৰ দাস্য, সখিত্ব আৰু আত্ম বিলোপন ভাৱৰ পৰাকাষ্ঠালৈ যাবলৈ বাট মুকলি হয়।

৫) **অৰ্চন** ঃ বিষ্ণুৰ যিকোনো ৰূপ কল্পনাক বিধিমতে যথাসাধ্যে কৰা পূজাই অৰ্চন- 'অৰ্চনং পূজা'। শ্ৰদ্ধা আৰু আদৰপূৰ্বক ভগৱানৰ স্বৰূপ পূজাই অৰ্চন ভক্তি। ভক্তৰ ধাৰণা যে, ভগৱান মন্দিৰৰ মূৰ্তি, সদ্‌গুৰু আৰু ভক্তৰ মাজত বাস কৰে। এইবোৰৰ মাজেদি ভগৱৎ সাক্ষাত হয়। অৰ্চন দুবিধ- মানসিক অৰ্চন আৰু বাহ্যিক অৰ্চন। মানসিক অৰ্চনত ভক্তৰ আত্ম সমৰ্পনৰ ভাৱ প্ৰধান। বাহ্যিক অৰ্চনক **যোড়শোপচাৰ** বোলে। আসন, পাদ্যাৰ্ঘ, আচমন, পঞ্চামৃত, স্নান, বস্ত্ৰ, শৃংগাৰ, চন্দন, পুষ্প, ধূপ, ধুনা, নৈবেদ্য, তাম্বুল, যজ্ঞোপৱীত, পৰিক্ৰমা আৰু বন্দনা- এয়ে যোড়শোপচাৰ। অৰ্চন ভক্তিৰ ফলত গছত গুৰিত পানী দিলে গা-গছ, ডাল-পাত, ফল-ফুল আদিয়েই জীৱ পোৱাৰ দৰে সকলো দেৱতা সন্তুষ্ট হয় আৰু ভক্তৰ কামনা সিদ্ধি হয়।

৬) **বন্দন** ঃ ভগৱানৰ সন্মুখত নতজানু হৈ নম্ৰতাৰে সৈতে তেওঁৰ অনন্ত মহিমাক হৃদয়ত ধ্যান কৰি স্তুতি কৰাৰ নাম বন্দন ভক্তি। বন্দন ভক্তি দুই প্ৰকাৰৰ ঃ প্ৰেম-ভক্তি আৰু সাধাৰণ ভক্তি। বিষ্ণুৰ প্ৰতি অনন্য মহিমাই হৈছে প্ৰেম ভক্তি। এইবিধ ভক্তিত স্তৱ-স্তোত্ৰ আদি গাই নানা কাকুতি-মিনতি কৰি শাস্ত্ৰৰ বিধিমতে প্ৰণাম কৰা হয়।

৭) **দাস্য** ঃ পৰমাত্মা মোৰ পিতা, মাতা, প্ৰভু আৰু মই তেওঁৰ পুত্ৰ, সেৱক-এনেভাৱে কৰা ভক্তিকে কোৱা হয় দাস্য ভক্তি। এইবিধ ভক্তিত ভক্ত হ'ল ভগৱানৰ দাস বা ভৃত্য। তেওঁৰ নিজৰ বুলিবলৈ একো নাথাকে। এনেকৈ নিজকে ভগৱানৰ দাস বুলি

ভাবি সমস্ত কৰ্মফল আদি ভগৱানত অৰ্পনেই দাস্য ভক্তিৰ নিদৰ্শন। 'দাস্য' শব্দৰ অৰ্থ দাসবৎ কৰ্মাৰ্পণ। সকলো কৃতকাৰ্য কৃতাৰ্থ ভগৱানৰ চৰণৰ অৰ্পণ কৰাই কৰ্মাৰ্পণ। ভৃত্যই যি কাম কৰে তাৰ ফল গৰাকীয়ে পায়। ভৃত্যই গৃহস্থ বা গৰাকীৰ গৰু চৰায়, খেতি কৰে, গাখীৰ খীৰায়; কিন্তু ধান-চাউল বা গাখীৰৰ গৰাকী গৃহস্থহে, ভৃত্য নহয়। গৃহস্থৰ কৰ্ম সম্পাদন কৰোঁতে ভৃত্যই যিদৰে আত্মস্বাৰ্থ বিলোপ কৰি কৰে, ভক্তি ধৰ্মত ভক্তয়ো সকলো কৰ্মতে 'মই মোৰ' ভাৱ নোহোৱাকৈ কৰিব লাগে। এয়েই দাস্য ভক্তি। এই ভক্তিৰ যোগেৰে ভক্তৰ মনৰ অহংকাৰ ভাৱ দূৰ হয়, ফলত তেওঁ মুক্তি বা মোক্ষ লাভৰ বাবে যোগ্যতা অৰ্জন কৰে।

৮) **সখ্য** ঃ পৰমাত্মা মোৰ লগৰীয়া, মিত্ৰ, বন্ধু, সুখ-দুখৰ সমভাগী- এনেদৰে কৰা ভক্তিয়েই সখ্য ভক্তি। সাধাৰণতে যাৰ লগত নিবিড় সখিত্বৰ বন্ধন গঢ় লৈ উঠে তেওঁৰ ওপৰত মানুহে পৰম বিশ্বাস স্থাপন কৰে। এই পৰম বিশ্বাস স্থাপনেই সখ্য। কিন্তু সখ্য ভক্তি সহজসাধ্য নহয়। একান্ত ভক্তি আৰু বিশ্বাসৰ ফলতহে ভগৱানৰ লগত সখিত্ব স্থাপন কৰিব পৰা যায়। এই সখ্য ভক্তি দাস্যতকৈও গভীৰ। দাস্যত ভৃত্য আৰু প্ৰভুৰ মাজত দূৰত্বৰ ব্যৱধান এটি থাকি যায়। কিন্তু সখ্যত সেই ব্যৱধান কমি গৈ ভগৱান ভক্তৰ বাবে পৰম বিশ্বাসৰ পাত্ৰ মিত্ৰজনৰ দৰে হৈ পৰে। মানুহৰ সৈতে বন্ধুত্ব বা মিত্ৰতা স্থাপনত বিচ্ছেদৰ ভয় থাকে। মতভেদ ঘটিলেই সেই মিত্ৰতা ভঙ্গ হ'ব পাৰে। কিন্তু ভগৱানৰ সৈতে সখিত্ব স্থাপনত মতভেদ অথবা বিচ্ছেদৰ ভয় নাথাকে।

৯) **আত্মনিবেদন** ঃ এইবিধ ভক্তিত ভক্তই নিজৰ বিদ্যা, স্থান- মান-অভিমান, দেহ-মন-প্ৰাণ-আত্মা সকলো ত্যাগ কৰি নিজৰ সকলো দোষ, অপৰাধ আৰু দুৰ্বলতাবোৰ নিঃসঙ্কোচে প্ৰকাশ কৰি ভগৱানৰ চৰণত নিজক সম্পূৰ্ণৰূপে সমৰ্পণ কৰে। এয়েই ভক্তিৰ চৰম অৱস্থা। ইয়াৰ নাম শৰণাগতি বা একশৰণ। ভগৱদ্‌গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰপৰা এনেকুৱা ভক্তিকে বিচাৰিছিল- "সকলো ধৰ্ম পৰিত্যাগ কৰি একমাত্ৰ মোতে শৰণ লোৱা। মই তোমাক সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত কৰিম।" ইতিপূৰ্বে আলোচনা কৰা দাস্য আৰু সখ্যত যদিও অহংভাৱ দূৰ হয়, কিন্তু সমূলি বিলোপ সাধন নহয়। 'মই গৰাকীৰ বাবেহে কৰিছোঁ' কিঞ্চিত পৰিমাণে হ'লেও থাকি যায়। 'মই গৰাকীৰ বাবেহে কৰিছোঁ' বুলি কওঁতেও 'মই কৰিছোঁ' বুলি এটা অভিমান থাকি যায়। কিন্তু আত্মনিবেদনত দেহ-মন সকলো ঈশ্বৰৰ নামত সমৰ্পিত হয়।

১.৫.২ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব

শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সখিত্ব আৰু আত্মনিবেদন- এই নৱবিধ ভক্তিৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হ'ল। এই নৱবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তন এই দুবিধ ভক্তি শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ৰচনাৱলীৰ কেইবা ঠাইতো এই শ্ৰেষ্ঠত্ব কথা বৰ্ণনা কৰিছে ঃ

যদ্যপি ভকতি নৱ বিধ মাধৱৰ।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আতো মহা শ্ৰেষ্ঠত্বৰ।।

আন এঠাইত কৈছে ঃ

পূজা আদি যত ভক্তিৰ মধ্যত
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন সাৰ।
কথা শ্ৰৱণৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ
সমান নাহিকে আৰ।।

শঙ্কৰদেৱেও এই নৱিধ ভক্তিকে উপাসনাৰ পদ্ধতি বুলি উল্লেখ কৰিছে যদিও, তাৰে ভিতৰত তেওঁ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনকহে প্ৰাধান্য দিছে। বাস্তৱ ক্ষেত্ৰতো এই দুবিধ যে আনবোৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ তাত কোনো সন্দেহ নাই। আকৌ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ ভিতৰতো শ্ৰৱণহে আদি। যাক ভক্তি কৰা হয়, তেওঁৰ বিষয়ে শুনাহে ভক্তৰ প্ৰথম কৰ্তব্য। তেওঁৰ গুণৰাশি শুনোঁতে শুনোঁতে ভক্তৰ চিত্ত সুপ্ৰসন্ন হয়, ৰতি জন্মে আৰু ভক্তই নিজেও তেওঁৰ গুণৰাশি কীৰ্ত্তন কৰিব পৰা হয়। তেতিয়াই ভক্তই পৰম আনন্দ লাভ কৰে। তাৰ পিছত লাহে লাহে বগাই গৈ বাকী সাতবিধ ভক্তিত নিমজ্জিত হয়। গতিকে শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনে ভক্তিৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিয়ে আৰু বাকী সাতবিধ ভক্তিৰ অভ্যন্তৰলৈ লৈ যায়। শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মহিমাতে ভক্তই আত্মনিবেদনৰ স্তৰলৈকে উঠিব পাৰে আৰু শৰণাগতি লাভ কৰে। পৰিশেষত চাৰি-পুৰুষাৰ্থৰ (ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ) অন্যতম মুক্তি বা মোক্ষ লাভৰ মূলতেও হৈছে শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তন। শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ যোগেদিয়েই বাকীবোৰ ভক্তি কাৰ্য সিজে বাবে এই দুবিধক মহাশ্ৰেষ্ঠত্বৰ বোলাও হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই ভক্ত দামোদৰৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰি শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব সাব্যস্ত কৰিছে। ভক্ত দামোদৰে আন ভক্তিতকৈ শ্ৰৱণতহে অধিক নিমগ্ন হৈ দিন-ৰাতি অহৰ্নিশে ঈশ্বৰৰ গুণৰাশি শ্ৰৱণ কৰি কটাইছিল। শ্ৰৱণেহে তেওঁক শঙ্কৰদেৱৰ সমীপলৈ আকৰ্ষণ কৰি আনে। সেইবাবে শঙ্কৰদেৱে অমূল্য উপদেশ দি কৈছে ঃ

শুনা সভাসদসৱ যুগুতি বচন।
হৰি ভকতিৰ আদি জানিবা শ্ৰৱণ।।

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন নোহোৱাকৈ বাকী সাতবিধ ভক্তিৰ সাধন হ'ব নোৱাৰে। সেইবাবে এই দুবিধ যেনেদৰে অপৰিহাৰ্য; তেনেদৰে শ্ৰেষ্ঠও। শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনক শ্ৰেষ্ঠ বোলা হৈছে যদিও বাকী সাতবিধ সেইবুলি একেবাৰে নিৰৰ্থক নহয়। মায়াৰ বন্ধন শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনত নাথাকে বা ক'ব পাৰি যে মায়াই শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনক ঢুকি নাপায়, সেইবাবেও এই দুবিধ শ্ৰেষ্ঠ। বাকী সাতবিধ ভক্তিৰ লগত পূজা, স্তুতি, প্ৰতিমা আদি জড়িত হৈ থাকে। সেইবাবে ই সকলোৰে বাবে বাস্তৱ নহ'বও পাৰে। কিন্তু শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনত কোনো ধৰা-বন্ধা নীতি-নিয়ম নাই। ইয়েই ভক্তিৰ আটাইতকৈ সহজ প্ৰণালী। এনেবোৰ কাৰণতে ন-বিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনক শ্ৰেষ্ঠ স্থান দিয়া হৈছে।

১.৫.৩ সকাম-নিষ্কাম ভক্তি

ওপৰত আলোচনা কৰি অহা ন-প্ৰকাৰৰ ভক্তিৰ উপৰিও উদ্দেশ্য অনুসৰি আৰু কেইবিধমান ভক্তিৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে ভিতৰত সকাম আৰু নিষ্কাম ভক্তি উল্লেখযোগ্য। সকাম ভক্তি কামনাযুক্ত। অৰ্থাৎ ইয়াত ভক্তই ভগৱানৰ উপাসনা বা ভক্তিৰ কৰাৰ অন্তৰালত একোটা উদ্দেশ্য বা স্বাৰ্থ নিহিত হৈ থাকে। এই সকাম ভক্তিক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি ঃ সাত্ত্বিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক। সাত্ত্বিক ভক্তি মোক্ষ বা মুক্তিৰ কামনাত, ৰাজসিক ভক্তি সা-সম্পত্তি, যশস্যা, পুত্ৰলাভ আদিৰ কামনাত আৰু তামসিক ভক্তি শত্ৰুনাশৰ উদ্দেশ্যত নিবেদিত হয়।

আনহাতে, নিষ্কাম ভক্তি কামনা শূন্য। সেইবাবে এইবিধ ভক্তিত স্বাৰ্থ বা কামনাৰ কোনো স্থান নাই। ইয়াক নিৰ্গুণ ভক্তি বুলিও কোৱা হয়। ভক্তিমূলক গ্ৰন্থসমূহতো যিকোনো কাম সকামভাৱে নকৰি নিষ্কামভাৱে কৰিবলৈ উপদেশ দিছে আৰু সকলো কৰ্ম আৰু কৰ্মফল ঈশ্বৰত সমৰ্পণ কৰিবলৈ কৈছে। নিষ্কাম ভক্তিৰ দ্বাৰা চিত্তশুদ্ধি হয় আৰু সেই চিত্তশুদ্ধিৰ দ্বাৰা মুক্তি লাভ হয়। ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধত আছে ঃ

নিষ্কামে কৰিয়া সকল কৰ্ম।
বিষ্ণুত অৰ্পিব সি সব কৰ্ম।।

একেদৰে মাধৱদেৱেও নামঘোষাত 'মুক্তিতো নিস্পৃহ যিটো' বুলি 'নিস্পৃহ' ৰ দ্বাৰা কামনাশূন্য বা স্বাৰ্থশূন্য ভক্তিৰ কথাকে কৈছে। তেওঁৰ মতে মুক্তিৰ প্ৰতিও কামনা বা স্পৃহা নথকা ভক্তই হৈছে শ্ৰেষ্ঠ ভক্ত। গতিকে তেনে কামনাহীন ভক্তক নমস্কাৰ জনাই মাধৱদেৱে নামঘোষা আৰম্ভ কৰিছে। ইয়াৰপৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, ভক্তিধৰ্মত নিষ্কাম ভক্তিৰ বিশেষ স্থান আছে।

স্তৰ বা পৰ্যায় অনুসৰি ভক্তিক আন ধৰণে দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেই ভাগ দুটা হ'ল- গৌণী ভক্তি আৰু পৰাভক্তি। উপাসক, উপাস্য, পূজা-দ্ৰব্য, পূজা-বিধি আৰু মন্ত্ৰজপ- এই পাঁচোটাৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰক কৰা সেৱাই গৌণী ভক্তি। আনহাতে, কামনাশূন্য হৈ ভগৱানৰ পৰম প্ৰেমত নিমগ্ন হোৱা অৱস্থাই পৰাভক্তি।

১.৫.৪ অন্তৰঙ্গা, উত্তমা, সপ্ৰেমা ভক্তি

ভক্তই মোক্ষ প্ৰাপ্তি বা ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত তিনিটা একো একোটা ভক্তি বিশেষ। প্ৰথম স্তৰ অন্তৰঙ্গা ভক্তি, দ্বিতীয় স্তৰ উত্তমা ভক্তি আৰু তৃতীয় স্তৰটি হ'ল সপ্ৰেমা ভক্তি। তলত তিনিও বিধ ভক্তিৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

১) **অন্তৰঙ্গা ভক্তি** ঃ ই ভক্তিৰ প্ৰাথমিক স্তৰ। এই স্তৰত ভক্তিৰ অন্তৰ অঙ্গ বা ভিতৰুৱা কথা জনা-এনে অৰ্থত অন্তৰঙ্গা। এই স্তৰত ভক্তৰ বাবে জগত বা প্ৰপঞ্চ সত্য ৰূপেই প্ৰকাশ পায়। কিন্তু ভক্তই সমস্ত জীৱকে বিষ্ণু বুদ্ধি বা বাসুদেৱ বুদ্ধি কৰি পূজা বা

সেৱা কৰে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ‘কুকুৰ শৃগাল গৰ্দভাৰা আত্মাৰাম’ বুদ্ধি বা ‘বাসুদেৱ বুদ্ধি’। ‘ভক্তিৰত্নাৱলী’ আৰু ‘ভক্তি ৰত্নাকৰ’ত এই অন্তৰঙ্গা ভক্তিৰ লক্ষণ বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অন্তৰঙ্গা ভক্তিৰ স্তৰত ভক্তই ব্ৰাহ্মণ-চণ্ডাল, চোৰ-ডকাইত, জীৱ-জন্তু সকলো প্ৰাণীকে সমভাৱে দেখে। *ভক্তি ৰত্নাকৰ*ত কোৱা হৈছে ঃ

সমস্ত প্ৰাণীকে মোৰ ৰূপ মনে মানি।
কৰা তুতি প্ৰণতি উদ্ধৱ মহাযানী।।
ব্ৰাহ্মণ চণ্ডাল চোৰ-দাতা ক্ৰূৰ শান্ত।
সবাতো আমাক তুমি দেখিবা নিতান্ত।।

২) **উত্তমা ভক্তি** ঃ ভক্তিৰ এই স্তৰত ভক্তৰ বাবে জগত প্ৰপঞ্চ সকলো মিছা, অলীক। কেৱল সচ্চিদানন্দ পৰমাত্মা ভগৱানহে সঁচা। তেওঁতেই ভক্তই নিজৰ দেহ, মন, প্ৰাণ, ইন্দ্ৰিয়-সকলো অৰ্পণ কৰি অনন্য ভক্তি কৰে। *ভক্তি ৰত্নাকৰ*-ত কোৱা হৈছে ঃ

কপিলত দেৱহুতি পুছিলা উত্তম ভক্তি
শুনি দিলা কপিলে উত্তৰ।
শুনা মাতৃ সাবধানে কহোঁ তযু বিদ্যমানে
উত্তম ভকতি যেন হয়।
হুয়া শুদ্ধ মন অতি সকল ইন্দ্ৰিয় বৃত্তি
বিষ্ণুতে অযত্নে প্ৰৱৰ্ত্তয়।।
নবাঞ্চয় একো কাম জানিবা তাহাৰ নাম
ভাগৱতী ভকতি উত্তম।
মোক্ষত অধিক ইটো ভকতিৰ সুখ অতি
পৰম আনন্দ নিৰূপম।।

এই স্তৰত ভক্তই এনে এটা পৰ্যায়ত উপনীত হয় য'ত জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু কৰ্মেন্দ্ৰিয়বিলাকে অযত্নে, অৰ্থাৎ আপোনা আপুনি স্বাভাৱিকভাৱে ঈশ্বৰত প্ৰবৃত্ত হয়। এনে ভক্তিকেই ‘ভাগৱতী ভক্তি’ বুলিও কোৱা হয়। মানুহে অন্য নহ'লেও সংসাৰ বন্ধনৰপৰা মুক্তি লাভৰ বাবে ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰে। কিন্তু এই স্তৰত ভক্তই ঈশ্বৰৰ ওপৰত একোৱেই কামনা নকৰে- “নাবাঞ্চয় একো কাম”। এওঁলোকৰ ভক্তি অনিমিত্ততা, অহৈতুকী। এই স্তৰত ভক্তৰ বাবে ভক্তিয়েই পৰম সুখ।

৩) **সপ্ৰেমা ভক্তি** ঃ ইয়েই ভক্তিৰ চূড়ান্ত স্তৰ। এই স্তৰৰ ভক্তিত উপনীত হ'লে ভক্তৰ বাহ্য জ্ঞান লুপ্ত হয়। জগত-প্ৰপঞ্চ সঁচা নে মিছা এনে প্ৰশ্ন তেওঁলোকৰ বাবে নুঠে। ইয়াত ভগৱৎ তত্ত্বহে প্ৰকাশ থাকে। উপাস্য দেৱতাৰ নাম, গুণ, লীলা কীৰ্ত্তন কৰোঁতে কৰোঁতে তেওঁৰ ৰূপ হৃদয়ত ধ্যান কৰোঁতে কৰোঁতে ভক্তৰ অন্তৰত প্ৰেমভক্তি ওপজে। উপাস্য দেৱতাৰ লীলা, কৰ্ম অনুকৰণ কৰে। এই ভক্তি ভক্তৰ অন্তৰত কেনেকৈ ওপজে সেই বিষয়ে *ভক্তি ৰত্নাৱলী* আৰু *ভক্তি ৰত্নাকৰ*-ত বহলাই কোৱা হৈছে ঃ

এহিমতে প্ৰিয় মাধৱৰ গুণ নাম।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মাত্ৰ কৰে অবিশ্ৰাম।।
এতেকে ওপজে প্ৰেম ভকতি কৃষ্ণত।
হোৱে চিত্ত দ্ৰৱ মিলে আনন্দ মনত।।
জানে ভকতে বশ্য ভগৱন্ত হৰি।
পৰম কৌতুকে আতি হাসে উচ্চ কৰি।।

ভক্তিৰ সাধন প্ৰক্ৰিয়াত সপ্ৰেমা ভক্তিয়েই ভক্তিৰ চূড়ান্ত স্তৰ। ইয়াৰ বাহিৰেও চৰিত পুথিত 'কেৱলা' আৰু 'বিৰলা' ভক্তিৰ কথা কোৱা হৈছে। কিন্তু 'ভক্তি ৰত্নাকৰ'ত 'কেৱলা' আৰু 'বিৰলা' বুলি ভক্তিৰ কোনো পৰ্যায় বিভাগ কৰা নাই। সম্ভৱ কাৰো সঙ্গ নোলোৱাকৈ বা সাংসাৰিক জীৱনত নোসোমোৱাকৈ একান্তভাৱে কৰা ভক্তিকে 'কেৱলা' ভক্তি আৰু তুলনাবিহীনভাৱে কোনো ভক্তই বিশেষভাৱে কৰা ভক্তিকে 'বিৰলা' ভক্তি বোলা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

নবধা ভক্তি বুলিলে কোন কেইবিধ ভক্তিক বুজা যায়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৬ ভক্তিৰ উৎস

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ হৈছে 'বেদ'। এই বেদেই হৈছে ভক্তিবাদ বা ভক্তিধৰ্মৰ মূল উৎস। 'বেদ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে জ্ঞান, অৰ্থাৎ য'ৰপৰা জ্ঞান আহৰণ কৰা হয়, সিয়েই বেদ। বেদ চাৰিখন- ঋক্, যজু, সাম আৰু অথৰ্ব। প্ৰত্যেকখন বেদৰে প্ৰধানকৈ দুটা ভাগ আছে- পূৰ্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসা। পূৰ্ব মীমাংসাক কৰ্মকাণ্ড আৰু উত্তৰ মীমাংসাক জ্ঞানকাণ্ড বোলে। তত্ত্ব জিজ্ঞাসু আৰ্য ঋষিসকলে বিনন্দীয়া সৃষ্টি প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ কাৰ্যকলাপৰ পৰাই দেৱতাসকলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। দেৱতাৰ সৃষ্টিৰ লগতে সেই দেৱতাক স্তুতি-নতি কৰাৰো ব্যৱস্থা দিয়া হৈছে, যাতে মানুহে তেনে ধৰণে স্তুতি-নতি বা উপাসনা কৰি ভয় বা আতঙ্কৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰে, ধন-ঐশ্বৰ্য লাভ কৰি সুখ-আনন্দেৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিব পাৰে। এয়ে বেদৰ কৰ্মকাণ্ডৰ মুল বিষয়। বেদৰ এই কৰ্মকাণ্ডৰ দুটাকৈ ভাগ আছে- সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ। 'সংহিতা'ত স্তৱ, স্তুতি, প্ৰাৰ্থনা আদিৰ বৰ্ণনা আছে। ব্ৰাহ্মণখণ্ডত মন্ত্ৰৰ বিশদ আলোচনা আৰু যাগ-যজ্ঞৰ বিৱৰণ আছে।

বেদৰ উত্তৰ মীমাংসাৰো দুটা ভাগ- আৰণ্যক আৰু উপনিষদ। যাগ-যজ্ঞ আদি কৰ্মকাণ্ডৰ পৰা যেতিয়া বৈদিক ঋষি-মুনিসকলৰ চিত্ত জ্ঞান যোগৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হ'ল, তেতিয়াই আৰণ্যকৰ উৎপত্তি হ'ল। আৰণ্যকত জ্ঞান, যোগ আৰু আধ্যাত্মিকতা এই তিনিটাৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। ইয়াৰে আধ্যাত্মিক দিশটোৰ পৰা পৰাকাষ্ঠতা লাভ কৰিছে উপলব্ধিত। সেইবাবে উপনিষদত দাৰ্শনিক তত্ত্ব, আধ্যাত্মিক চিন্তাৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। ঈশ্বৰতত্ত্ব, জীৱতত্ত্ব, সৃষ্টিতত্ত্ব, মোক্ষতত্ত্ব আদি উপনিষদৰ প্ৰধান প্ৰতিপাদ্য বিষয়। উপনিষদক 'বেদান্ত' বুলিও কোৱা হয়।

উপনিষদ আৰু তাৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত পুৰাণসমূহৰ মাধ্যমেৰে ঋষি-মুনিসকলে অনুভৱ কৰা ভক্তিবাদ, কৰ্মবাদ, জ্ঞানবাদ আদিৰ বৰ্ণনা কৰিছে। শ্ৰীমদ্ভগবদ্ গীতা আৰু ভাগৱত পুৰাণেই হৈছে ভক্তিবাদৰ মূল গ্ৰন্থ। অসমৰ ভক্তিধৰ্মৰ মূল উপাদান শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱে আহৰণ কৰিছে পুৰাণসূৰ্য ভাগৱতৰ পৰা। ভাগৱত পুৰাণ অনুসৰি বিষ্ণু বা শ্ৰীকৃষ্ণই হৈছে ভজনীয় দেৱতা। এই বিষ্ণু অনাদি অনন্ত। তেওঁৰ পৰাই জীৱ আৰু জগতৰ উৎপত্তি হৈছে। এই বিষ্ণুকেই বেদান্তসূত্ৰই 'ত্ৰিসত্য ভগৱান' বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিছে।

দ্বাদশ শতিকাৰ পৰৱৰ্তীকালত ভালে কেইজন বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰকে বেদান্তসূত্ৰ, গীতা, ভাগৱত পুৰাণ আদিৰ ভাষ্য-টীকা ৰচনা কৰি স্বকীয় বৈষ্ণৱ মাৰ্গৰ দাৰ্শনিক ভিত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে। ৰামানুজমে ভাগৱত পুৰাণক প্ৰামাণ্য স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰা নাই যদিও তেওঁৰ পৰৱৰ্তী মাধবাচাৰ্য, বল্লভাচাৰ্য আদিয়ে গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱে সক্ৰিয় তথা সচেতনভাৱে কোনো বৈষ্ণৱ দাৰ্শনিক মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰা নাই যদিও বেদান্ত সূত্ৰৰ শ্ৰীধৰ স্বামীৰ ভাষ্যখিনি আদৰেৰে গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। 'কীৰ্ত্তন' বা 'নামঘোষা'ৰ মাজেৰে জীৱজগত আৰু ব্ৰহ্মাৰ স্বৰূপ, মায়াৰ শক্তিৰ বিবিধ আলোচনা আগবঢ়াওঁতে তেওঁলোকে শঙ্কৰাচাৰ্যৰ অদ্বৈতবাদক প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। 'কীৰ্ত্তন' আৰু 'নামঘোষা'তো ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ সম্পৰ্ক দাঙি ধৰা হৈছে। বেদান্ত দৰ্শনতো সৃষ্টিৰ মূলতে পৰম সত্তা ব্ৰহ্মৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা হৈছে। এই ব্ৰহ্ম সৎ, চিত, আনন্দময়, নিৰ্গুণ আৰু নিৰাকাৰ। জীৱ হৈছে ব্ৰহ্মাৰ এক অংশ মাথোন। জীৱই নিজকে ব্ৰহ্মাৰ অংশ বুলি চিনি নোপোৱাৰ ফলতেই মায়াত মোহ গৈ সংসাৰত জীয়াতু ভোগে।

বেদান্ত দৰ্শনৰ মতে, পুৰুষ দুই প্ৰকাৰৰ-জীৱ আৰু ভগৱান। আনহাতে, প্ৰকৃতি মায়া আৰু অবিদ্যা এই দুই ভাগত বিভক্ত। এই মায়াবাদ 'কীৰ্ত্তন' আৰু 'নামঘোষা'ৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য। অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যত মায়াক এক ৰহস্যময় শক্তি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে। সমস্ত জীৱৰ অন্তৰত বিৰাজ কৰা ব্ৰহ্মক জীৱই উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ অবিদ্যাই জীৱৰ অন্তৰ্দৃষ্টি ঢাকি ৰাখে। এয়াও মায়াৰে ফল। আৱৰণ শক্তিৰ সহায়ত মায়াই ব্ৰহ্মাৰ স্বৰূপ ঢাকি ৰাখে আৰু বিক্ষেপণ শক্তিৰ দ্বাৰা অসত্য সংসাৰত সত্যৰ বিশ্বাস ঘটায়। এই অবিদ্যা বা মায়াৰ হাতৰপৰা উদ্ধাৰ পোৱাৰ একমাত্ৰ উপায় হৈছে ঈশ্বৰৰ প্ৰতি ভক্তি।

বেদান্ত দৰ্শনৰ ব্ৰহ্মক-অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যই নাৰায়ণ, বিষ্ণু, হৰি আদি বিভিন্ন নামেৰে অভিহিত কৰিছে। এই ঈশ্বৰজন যদিও নিৰ্গুণ, নিৰাকাৰ কিন্তু ভক্তিকাব্যত তেওঁ সগুণ ঈশ্বৰৰ ভুমিকা গ্ৰহণ কৰে। একে দৰে বেদান্ত দৰ্শনৰ অদ্বৈতবাদ বা একেশ্বৰবাদৰ ভিত্তিতে অসমৰ ভক্তি-ধৰ্ময়ো প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে। সেইবাবে কোৱা হয় "এক দেৱ এক সেৱ, এক বিনে নাই কেৱ।" আনহাতে, বেদান্ত দৰ্শনৰ মতে ব্ৰহ্ম সত্য; জগত মিথ্যা। বেদ উপনিষদৰ এই ঘোষণা 'কীৰ্ত্তন' 'নামঘোষা', 'ভক্তি ৰত্নাকৰ', 'ভক্তি ৰত্নাৱলী' আদিত প্ৰতিধ্বনিত হৈছে।

এইদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে, অসমৰ ভক্তিধৰ্ম বেদান্ত দৰ্শনৰ দ্বাৰা পৰিপুষ্ট। উপনিষদ বা বেদান্তৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত 'গীতা' আৰু 'ভাগৱত পুৰাণে' বসুদেৱ দৈৱকীৰ পুত্ৰ কৃষ্ণকেই সকলো জীৱৰ অন্তৰত বিৰাজমান আৰু সকলো জীৱই কৃষ্ণতে বিৰাজমান শ্ৰেষ্ঠ পৰমাত্মা, পূৰ্ণ ঈশ্বৰ হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰিছে। 'ভাগৱত' পুৰাণে কৃষ্ণকেই সকলো অৱতাৰৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ পূৰ্ণ অৱতাৰ- "কৃষ্ণস্তু ভগৱান স্বয়ং" বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিছে। 'গীতা' আৰু 'ভাগৱত' দুয়োখন গ্ৰন্থই সেই পূৰ্ণ অৱতাৰ পৰমাত্মা স্বৰূপ কৃষ্ণক (ঈশ্বৰক) লাভ কৰাৰ বা মানৱৰ চৰম লক্ষ্য মুক্তি লাভৰ প্ৰকৃষ্ট পন্থা হিচাপে ভক্তিকেই নিৰূপণ কৰিছে। এই একেশ্বৰবাদী ভক্তি ধৰ্ম পূৰ্বৱৰ্তী বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়তকৈ 'গীতা' আৰু 'ভাগৱত'তেই অধিক স্পষ্ট আৰু নিৰ্দিষ্ট ৰূপত উপনীত হোৱা বুলি কোৱা হৈছে। অসমৰ মধ্যযুগৰ নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনে এই 'গীতা' আৰু 'ভাগৱত' পুৰাণে দেখুৱাই যোৱা কৃষ্ণকেই তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ উপাস্য আৰু ভজনীয় দেৱতা বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। আনহাতে, এই দুই গ্ৰন্থই দেখুৱাই যোৱা ভক্তি-সাধন পন্থাকেই গ্ৰহণ কৰিছে। সেইবাবে কোৱা হৈছেঃ

শাস্ত্ৰৰ উত্তম গীতা ভাগৱত
ধৰ্মৰ উত্তম নাম।
দেৱৰ উত্তম দৈৱকী নন্দন
চৰণে কৰোঁ প্ৰণাম।।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন ঃ

ভক্তিধৰ্মৰ বৈদান্তিক ভিত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৭ সাৰাংশ (Summing up)

'ভক্তি' শব্দই ঈশ্বৰক কৰা সেৱা বা উপাসনাকে বুজায়। ভক্তি মানে ঈশ্বৰৰ প্ৰতি একান্ত অনুৰাগ, প্ৰগাঢ় প্ৰেম। দৰাচলতে, ভক্তি হ'ল এটা মানসিক অৱস্থা, গভীৰ অনুভৱ আৰু ই সদায় ধৰ্ম তথা ঈশ্বৰৰ লগত জড়িত। ভক্ত আৰু ভগৱানৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন হয় ভক্তিৰ যোগেদি। হিন্দু ধৰ্ম অনুসৰি ভক্তৰ চৰম উদ্দেশ্য হ'ল ঈশ্বৰ বা মোক্ষ প্ৰাপ্তি। এই উদ্দেশ্য পূৰণৰ পথ চাৰিটা; কৰ্ম, জ্ঞান, যোগ আৰু ভক্তি। এই চাৰিটা পথৰ ভিতৰত তুলনামূলকভাৱে ভক্তিমাৰ্গ সহজ, যাক কোৱা হয় সুগম পন্থ। এই ভক্তি ন-প্ৰকাৰৰ-শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন। এই নবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনক শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। উদ্দেশ্য অনুযায়ী ভক্তিক আকৌ সকাম ভক্তি, নিষ্কাম ভক্তি; আনহাতে স্তৰ অনুযায়ী অন্তৰঙ্গা, উত্তমা, সপ্ৰেমা আদি ভাগতো ভাগ কৰিব পাৰি। ভক্তিৰ মূল উৎস হৈছে বেদসমূহ। বেদৰপৰা পৰৱৰ্তীকালত সৃষ্ট উপনিষদ আৰু উপনিষদৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত 'গীতা' আৰু 'ভাগৱত' পুৰাণৰ আধাৰতেই ভক্তি ধৰ্মই বিকাশ আৰু পৰিপুষ্টি লাভ কৰিছে।

১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১) ভক্তি সম্পৰ্কে কেইটিমান সংজ্ঞা দাঙি ধৰি ভক্তিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰক।

২) ন-বিধ ভক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনক কিয় শ্ৰেষ্ঠ ভক্তি বুলি কোৱা হৈছে ব্যাখ্যা কৰক।

৩) বেদ, উপনিষদ, গীতা আৰু ভাগৱতৰ আধাৰত ভক্তি ধৰ্মৰ কেনেদৰে বিকাশ ঘটিছে আলোচনা কৰক।

৪) ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ চাৰিটা মাৰ্গ কি কি? ইয়াৰে ভিতৰত কোনটো মাৰ্গ সহজ আৰু জনপ্ৰিয় আলোচনা কৰক।

১.৯ প্ৰসঙ্গ-গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১) যোগীৰাজ বসু ঃ *বেদৰ পৰিচয়*

২) যোগীৰাজ বসু ঃ *বেদান্ত আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্ম*

৩) তীৰ্থনাথ শৰ্মা ঃ *ভক্তিবাদ*

৪) লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা ঃ *তত্ত্বকথা*

৫) কোহিৰাম দাস ঃ *ভাৰতবৰ্ষৰ ধৰ্মগুৰুসকল*

৬) ভুবনেশ্বৰী বৈশ্য (সম্পা.) ঃ *অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি*

৭) মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী ঃ *অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ ৰূপৰেখা*

৮) বিমল মজুমদাৰ ঃ *ভক্তি সাহিত্য*

******

দ্বিতীয় বিভাগ
ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলন

বিভাগৰ গঠনঃ

২.১ ভূমিকা (Introduction)
২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
২.৩ ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস
  ২.৩.১ বৈদিক যুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস
  ২.৩.২ মধ্য যুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস
  ২.৩.৩ ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমি
২.৪ ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্য
২.৫ অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস
২.৬ ভক্তি আন্দোলনৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা সাহিত্য
২.৭ সাৰাংশ (Summing up)
২.৮ আৰ্হি-প্ৰশ্ন (Sample Questions)
২.৯ প্ৰসঙ্গ-গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

মধ্যযুগৰ সময়খিনি কেৱল অসমৰ কাৰণেই যুগান্তকাৰী নহয়; সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণেই আলোড়নকাৰী। এই আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ জুৰি হোৱা নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আন্দোলনে। ইউৰোপত ৰেঁনেচা অৰ্থাৎ নৱজাগৰণৰ ইতিহাসৰ লগত যেনেকৈ মাৰ্টিন লুথাৰৰ প্ৰোটেষ্টান্ট ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তন আৰু প্ৰাচীন গ্ৰীক লেটিন ক্লাচিকেল সাহিত্য আৰু কলাৰ পুনৰ অধ্যয়নৰ প্ৰভাৱ জড়িত হৈ আছে, তেনেকৈ প্ৰায় একে সময়তেই বৈষ্ণৱ আন্দোলন আৰু ভক্তিধৰ্মক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতত সাংস্কৃতিক পুনৰ অভ্যুত্থান ঘটিছিল। এই আন্দোলনৰ সৰ্বতোমুখী বিকাশৰ সম্যক উপলব্ধি কৰিবলৈ হ'লে ভক্তিধৰ্মৰ জন্ম আৰু বিকাশৰ ইতিহাস জনাটো একান্ত প্ৰয়োজনীয়। বৈদিক যুগৰপৰা মধ্যযুগ আৰু মধ্যযুগৰপৰা আধুনিক যুগ কেনেকৈ সৃষ্টি হ'ল, এই প্ৰতিটো যুগত ভক্তি আন্দোলনৰ ৰূপ কেনেকুৱা আছিল, সৰ্বোপৰি সৰ্বভাৰতীয় পটভূমিত অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কেনেদৰে প্ৰকাশ পাইছে- এই সকলোবোৰ কথা-ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাসৰ লগত জড়িত হৈ আছে। এই অধ্যায়ত ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমিত অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস বিশ্লেষণ কৰা হ'ব। লগতে ভক্তি আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্য আৰু লগত জড়িত হৈ থকা আনুষঙ্গিক দিশসমূহো ফঁহিয়াই চাবলৈ প্ৰয়াস কৰা হ'ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

'ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস' সম্পৰ্কীয় এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- বৈদিক যুগৰপৰা ভক্তি ধৰ্মৰ ইতিহাস তথা এই যুগত ভক্তি ধৰ্মই কি ৰূপ লাভ কৰিছিল সেই সম্পৰ্কে অৱগত হৈ তাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব,
- মধ্যযুগত ভক্তি আন্দোলনৰ কেনেদৰে সৃষ্টি হ'ল, এই আন্দোলনে ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত কেনেদৰে স্থিতি লাভ কৰিলে, সেই ইতিহাস সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব,
- মধ্যযুগত ভক্তি আন্দোলনত ভাৰতবৰ্ষৰ যিসকল ভক্ত কবি তথা ধৰ্মগুৰুৱে প্ৰচাৰ কাৰ্যত আগভাগ লৈছিল, তেওঁলোকৰ বিষয়ে পৰিচয় জ্ঞাপন কৰিব পাৰিব,
- কি পৰিস্থিতি আৰু পটভূমিত অসমত ভক্তি আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত হ'ল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- সৰ্বভাৰতীয় পৰ্যায়ত ভক্তি আন্দোলনৰ উমৈহতীয়া বিশেষত্বসমূহৰ লগত পৰিচিত হৈ অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত তাক তুলনা কৰিব পাৰিব,
- সৰ্বোপৰি বৈদিক যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমান কাললৈকে ভক্তি আন্দোলনৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস সম্পৰ্কে স্পষ্ট ধাৰণা দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

২.৩ ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস

ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস অতি প্ৰাচীন। এই প্ৰাচীন ইতিহাস দুটা স্তৰত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰিব পাৰি। প্ৰথম বৈদিক স্তৰ আৰু দ্বিতীয়তে মধ্যযুগীয় স্তৰ। তলত এই দুটা স্তৰৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল,—

২.৩.১ বৈদিক যুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস

ভক্তি আন্দোলনৰ আঁতি-গুৰি বিচাৰিবলৈ হ'লে আমি কেইবা শতিকাৰ আগলৈকে উজাই যাব লাগিব। কাৰণ বৈদিক যুগতেই ভক্তি-ধৰ্মৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পোৱা যায়। ভক্তি-ধৰ্মৰ উপাস্য বিষ্ণু বৈদিক দেৱতা, বেদত তেওঁ সূৰ্যৰে এক অভিব্যক্তি। এই বিষ্ণুৱেই কালক্ৰমত শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা হিচাপে পৰিগণিত হয়। ভক্তি আন্দোলন বা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ইতিবৃত্তৰ বিষয়ে মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বৰ নাৰায়ণীৰ আখ্যান, বৌদ্ধ ধৰ্মৰ নিৰ্দেশ, পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য, ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ লিপি, বিষ্ণু পুৰাণ, গীতা, ভাগৱত পুৰাণ, হৰিবংশ পুৰাণ আদিৰ পৰাও তথ্য আহৰণ কৰিব পৰা যায়। এই তথ্যসমূহ সুবিৰা জৈশ্বালে,

(Subira Jaiswal) 'Origin and Development of Baishnavism', H.C. Roychodharys 'Materials for the study of the Early Hindus of Vaisnava Sect' আদি গ্ৰন্থত বিচাৰ বিশ্লেষণ কৰি এই ধৰ্মৰ প্ৰাচীনত্বৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াইছে।

বিষ্ণুৱ উপাসনা ঋক্ বেদৰ সমানেই পুৰণি। বিষ্ণু আদিত্যসকলৰ এজন। এই বেদৰে এঠাইতে তেওঁক 'ঋতস্য গৰ্ভম্' অৰ্থাৎ যজ্ঞ বা নৈতিকতাৰ বীজ বোলা হৈছে। তেওঁক ইন্দ্ৰৰ সৈতে প্ৰশংসা কৰা হৈছে। বৈদিক যুগৰ আগভাগত বিষ্ণুক এজন ডাঙৰ দেৱতা বোলা হৈছে, কিন্তু তেওঁ একমাত্ৰ ডাঙৰ দেৱতা নহয়। পৰৱৰ্তী বৈদিক সাহিত্যত বিষ্ণুৰ স্থান অতি উচ্চ। তেওঁক যজ্ঞৰ প্ৰতীক বোলা হৈছে। ব্ৰাহ্মণ-আৰণ্যক আদি শাস্ত্ৰৰ সময়ত নাৰায়ণক দেৱতা ৰূপে কল্পনা কৰা হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত বিষ্ণুৰ ৰূপ সলনি হ'ল। তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকত বিষ্ণুক দেৱতাসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ আসন দিয়া হৈছে আৰু তেওঁক অসুৰৰ বিৰুদ্ধে ইন্দ্ৰক সহায় কৰোঁতো বোলা হৈছে। ধৰ্ম সম্প্ৰদায় বুজোৱা বৈষ্ণৱ নামটো মহাভাৰতৰ শেষৰফালে পোৱা যায়। শান্তিপৰ্বত নাৰদীয় শাখা আৰু ভীষ্মপৰ্বৰ বিশ্বোপাখ্যানত ভাগৱত, সাত্বত, পাঞ্চৰাত্ৰ ধৰ্মৰ উল্লেখ আছে। মহাভাৰতৰ মতে নাৰদে স্বয়ং নাৰায়ণৰ পৰাই এই ধৰ্ম পাইছিল। বিষ্ণুপুৰাণ, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণ, ভাগৱত পুৰাণত বিষ্ণুক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ স্থান দিয়া হৈছে। তেওঁ সৰ্ব শক্তিমান বিষ্ণু। খ্ৰীষ্টধৰ্মত পূৰ্বে ভাগৱত বা ভক্তিপন্থা থকা লিপিমূলক প্ৰমাণ পোৱা যায়।

বৈষ্ণৱ ধৰ্ম বৈপ্লৱিক আৰু সংস্কাৰকামী ধৰ্ম। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত নাৰায়ণীয় আখ্যানৰপৰাই এই ধৰ্মৰ আবিৰ্ভাৱৰ কাৰণ আৰু বৈপ্লৱিক, সংস্কাৰকামী স্বভাৱৰ বিষয়ে জানিব পাৰি। বেদৰ ধৰ্মত ক্ৰিয়াকাণ্ড, আচাৰ-অনুষ্ঠান, যাগ-যজ্ঞ, ব্ৰতাচাৰ, বলি-বিধান আদিৰ প্ৰাধান্য আৰু বাহুল্য বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছিল আৰু ধৰ্মবোৰ ভক্তিবিহীন হৈ গতানুগতিক হৈ পৰিছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তীকালৰ উপনিষদীয় যুগত যাগ-যজ্ঞ, ব্ৰতাচাৰ, বলিবিধান আদিতকৈ ভক্তি, উপাসনা, ধ্যান-ধাৰণাৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব আৰোপিত হ'বলৈ ধৰিলে। ঠিক এনে সময়তেই কেইগৰাকীমান ক্ষত্ৰিয় সন্তানৰ নেতৃত্বত আজীৱিক, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ দৰে কেইটিমান বৈপ্লৱিক আৰু সংস্কাৰকামী ধৰ্মৰ সৃষ্টি হ'ল। এইকেইটা ধৰ্মৰ সমান্তৰালভাৱেই পশ্চিম ভাৰতত বাসুদেৱীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সৃষ্টি হ'ল। এই বাসুদেৱীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্মই বলি-বিধান, যাগ-যজ্ঞ আদিৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিছিল আৰু ভক্তিৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই ধৰ্মত ঈশ্বৰৰ উপাসনা অহিংস আৰু সাত্বত বিধিৰে কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপিত হৈছিল।

নাৰায়ণীয় আখ্যানৰপৰা জনা যায় যে, উপৰিচ নামৰ এগৰাকী ৰজাই অহিংসভাৱে আৰু সাত্বত বিধিৰে এই ধৰ্ম আচৰণ কৰিছিল। এবাৰ এনেদৰে নিৰামিষ নৈবেদ্যেৰে পূজা কৰিবলৈ উদ্যত হোৱাৰ সময়ত বলি সম্পৰ্কত ঋষিসকলৰ মাজৰপৰা বৃহস্পতি নামৰ ঋষিয়ে বলি হিচাপে পিঠা আনিবলৈ কোৱাত মাংসলোলুপ দেৱতাসকলে প্ৰতিবাদ কৰি কলে- 'অজৰ দ্বাৰা যজ্ঞ কৰা'। এই অজ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে ছাগলী। তেতিয়া

ঋষিসকলে প্ৰতিবাদ কৰি ক'লে- বেদৰ মত হৈছে বীজৰ দ্বাৰা যজ্ঞ কৰিব লাগে। গতিকে 'অজ' শব্দৰ অৰ্থ 'বীজ'হে, 'ছাগলী' নহয়। দেৱতা আৰু ঋষিসকলৰ মাজত এনেদৰে ছাগলীৰে বলি দি পূজা কৰিব নে 'বীজ' অৰ্থাৎ শস্যেৰে পূজা কৰিব তাক লৈ মতভেদৰ সৃষ্টি হ'ল। এই মতভেদ দূৰ কৰাৰ কাৰণে তেওঁলোকে ৰজা উপৰিচক বিচাৰক পাতি ছাগলীৰ বলিৰে নে শস্যেৰে পূজা কৰিব তাৰ সিদ্ধান্ত দিবলৈ ক'লে। ৰজা উপৰিচে দেৱতাসকলৰ ভয়ত তেওঁলোকৰ পক্ষক সমৰ্থন কৰি ছাগলীৰ বলিৰে পূজা দিবলৈ সিদ্ধান্ত দিলে। এই সিদ্ধান্তত অসন্তুষ্ট হৈ ঋষিসকলে ৰজা উপৰিচক অভিশাপ দিলে। অৱশ্যে বিষ্ণুৱে ৰজাক এই অভিশাপৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিলে। লগতে বাসুদেৱ বিষ্ণুৰ পূজাত পিঠা আৰু শস্যৰ নৈবেদ্য অব্যাহত ৰাখিলে। এই প্ৰসঙ্গত অসমৰ মধ্যযুগৰ নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ নৈবেদ্যত শস্য অৰ্থাৎ মাহ, গাজী, চাউল আৰু পিঠা-লাৰুৱে প্ৰাধান্য লাভ কৰাৰ কথা বিশেষভাৱে প্ৰণিধানযোগ্য। তদুপৰি সত্যনাৰায়ণ পূজাৰ পিঠাতো এই বাসুদেৱীয় বিষ্ণু পূজাৰেই প্ৰভাৱ আছে বুলি ভবাৰ থল আছে। ধৰ্মীয় সংস্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত বলি-বিধান নমনা আৰু ব্ৰত আদি পালনৰ অসাৰ্থকতাৰ সম্পৰ্কত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ লগত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মিল আছে।

পৰৱৰ্তীকালত ''ভাগৱত পুৰাণ''ৰ 'ব্যাসৰ অপৰিতোষ' কথায়ো ভক্তি প্ৰধান একেশ্বৰবাদী ভাগৱত পুৰাণ ৰচনাৰ তথা ভক্তি ধৰ্মৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ সম্পৰ্কে ইঙ্গিত দিয়ে। চাৰিবেদ, চৈধ্যশাস্ত্ৰ, ওঠৰ পুৰাণ আদি ৰচনা কৰিও ব্যাসৰ মনলৈ প্ৰশান্তী আৰু সন্তোষ অহা নাছিল। কাৰণ এইবোৰত ভক্তিৰ পৰিৱৰ্তে কৰ্ম, জ্ঞান, আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ বিষয়েহে গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছিল। শেষত নাৰদৰ পৰামৰ্শ মতে ভক্তি প্ৰধান ভাগৱত পুৰাণ ৰচনা কৰিহে ব্যাসে সন্তোষ লাভ কৰিব পাৰিছিল। গতিকে এনেবোৰ তথ্যৰ পৰা সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি যে, বৈদিক ধৰ্মত কালক্ৰমত যাগ-যজ্ঞ, বলি-বিধান, আচাৰ-অনুষ্ঠান আদিৰ বাহুল্য হোৱাত আৰু অনুষ্ঠানবোৰ ভক্তিবিহীন তথা গতানুগতিক কৰ্ম হৈ পৰাত অহিংস, একেশ্বৰবাদী ভক্তিপ্ৰধান তথা গতানুগতিক কৰ্ম হৈ পৰাত অহিংস, একেশ্বৰবাদী ভক্তিপ্ৰধান বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সৃষ্টি হ'ল।

২.৩.২ মধ্য যুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস

মধ্য যুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস দিবলৈ গ'লে আমি প্ৰথমে দক্ষিণ ভাৰত বা তামিল প্ৰদেশলৈ উভতি যাব লাগিব। কাৰণ সেইখন প্ৰদেশতে প্ৰথমে ভক্তিৰ বীজ অঙ্কুৰিত হৈ সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰত, পূব ভাৰত আৰু এনেকৈয়ে সমগ্ৰ দেশতে ভক্তিয়ে এনেভাৱে বিস্তাৰ লাভ কৰিলে যে, ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত ই এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰিলে।

আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভিতৰত তামিল সাহিত্যই অতি প্ৰাচীন। খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰপৰা নৱম শতিকালৈ তামিল প্ৰদেশৰ এই সময়ছোৱাক ভক্তিকাল বুলি

অভিহিত কৰা হয়। এই কালৰ সাহিত্যিকসকলে প্ৰথম অৱস্থাত সাহিত্য সৃষ্টিত মনোনিৱেশ কৰিছিল যদিও পিছলৈ ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰতো আগভাগ লৈছিল। এই সময়ছোৱাত প্ৰসিদ্ধ বৈষ্ণৱ ভক্ত কবি আলৱাৰ আৰু শৈৱভক্ত কবি নায়ামৰেসকলৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। এওঁলোকে জনসাধাৰণৰ ভাষা তামিলৰ যোগেদি বেদ-উপনিষদ আদিৰ যোগেদি নিজৰ বিচাৰ প্ৰকট কৰি তোলে। তেওঁলোকৰ হাতত ভগৱান স্নেহ, প্ৰেম আৰু কৰুণাৰ মূৰ্তি স্বৰূপ হৈ পৰিল। কৰ্মকাণ্ডৰ সলনি ভগৱান স্মৰণৰ দ্বাৰাহে ভগৱানৰ অনুগ্ৰহ প্ৰাপ্তিৰ সম্ভাৱনা দৃঢ় কৰা হ'ল।

তামিল প্ৰদেশৰ আলৱাৰসকলে ভক্তি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। তামিল ভাষাত 'আলৱাৰ' শব্দটো বাৰজন বৈষ্ণৱ ভক্তক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেই বাৰজন বৈষ্ণৱ ভক্ত হ'ল পোয়গৈআলৱাৰ, ভূতত্তালৱাৰ, পেয়ালৱাৰ, তিৰুমলিসঈ, নম্মলেৱাৰ, মধুৰকবি, কুলশেখৰ, পেৰিয়ালৱাৰ, আণ্ডাল, তোণ্ডৰডীপোড়ী, তিৰুপ্পান আৰু তিৰুমৈঙ্গৈ। আলৱাৰসকলৰ উপৰিও দাক্ষিণাত্যত শঙ্কৰাচাৰ্য আৰু ৰামানুজাচাৰ্যৰ আবিৰ্ভাৱ ঘটে। এওঁলোক দুগৰাকী হ'ল ভক্তি-ধৰ্মৰ ক্ৰমে অদ্বৈতবাদ আৰু বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ প্ৰবক্তা। এই ভক্তি আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিছিল শ্ৰীপাদৰায়, ব্যাসৰায়, পুৰন্দৰ দাস, কণক দাস আদিয়ে। মহাৰাষ্ট্ৰত ভক্তি আন্দোলনৰ পুৰোধা আছিল সন্ত জ্ঞানেশ্বৰ। ইয়াক সবল কৰি তুলিছিল একনাথ, তুকাৰাম, ৰামদাস আদি বৈষ্ণৱ সাধকসকলে।

নৱম শতিকাৰ ভক্তি আন্দোলন দক্ষিণ ভাৰতৰপৰা আহি উত্তৰ ভাৰত অৰ্থাৎ হিন্দী বলয়ত প্ৰবেশ কৰে। উত্তৰ ভাৰতৰ ভক্তি ধৰ্মৰ গুৰি ধৰোঁতা আছিল শ্ৰীৰামানন্দ। ৰামানুজাচাৰ্যৰ শিষ্য এই ৰামানন্দই গুৰুৰ পৰা ফালৰি কাটি আহি নিজে এটা সুকীয়া বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ জন্ম দিয়ে। ৰামানন্দই প্ৰথমে সকলো জাতিৰ লোকক নিজৰ সম্প্ৰদায়ত শিষ্য হিচাপে স্থান দি বৈষ্ণৱ ধৰ্মক গণতান্ত্ৰিক কৰি তোলে। এওঁ মানুহ মাত্ৰকে ভক্তিৰ অধিকাৰী বুলি স্বীকাৰ কৰি ভক্তি ধৰ্মৰ পৰা জাতিভেদ, বৰ্ণভেদ আদি বিচাৰধাৰা ভক্তিমাৰ্গৰপৰা আঁতৰ কৰে। ৰামানন্দ আছিল বিষ্ণুৰ অৱতাৰ ৰামচন্দ্ৰৰ উপাসক। এৱেঁই ৰাম ভক্তিৰ দুৱাৰ সকলো জাতিৰ লোকৰ বাবে মুকলি কৰি দিয়ে। ৰামানন্দৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত ৰামভক্তি পিছলৈ দুটা প্ৰধান ধাৰাত বিভক্ত হ'ল ঃ এটা হ'ল নিৰ্গুণ ভক্তিধাৰা আৰু আনটো হ'ল সগুণ ভক্তিধাৰা। প্ৰথমটোৰ প্ৰচাৰক আছিল কবীৰ দাস আৰু দ্বিতীয়টোৰ প্ৰচাৰক আছিল গোস্বামী তুলসী দাস, নিৰ্গুণ ভক্তিধাৰাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কবীৰ দাস পণ্ডিত নাছিল, সাহিত্য ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্যও তেওঁৰ নাছিল। বাহ্যিক আড়ম্বৰ, মূৰ্তিপূজা, বলি-বিধান আদিৰ বিপক্ষে তেওঁ অতি চোকা বান নিক্ষেপ কৰিছিল। ধৰ্মদাস, মলুক্দাস, দাদু আদি কবীৰৰ প্ৰধান শিষ্য আছিল, সগুণ শাখাৰ প্ৰৱৰ্তক গোস্বামী তুলসী দাসৰ মতে ভক্তৰ হিতৰ কাৰণে ভগৱানে নৰৰূপ ধাৰণ কৰে। এওঁৰ মতে, সংসাৰ সাগৰ পাৰ হ'বলৈ হ'লে পবিত্ৰ বিবেকৰ আৱশ্যক আৰু সেই বিবেক হৰি তথা গুৰুৰ কৰুণা অবিহনে সম্ভৱ নহয়। ভক্তি আন্দোলনৰ কালছোৱাত আন এগৰাকী ধৰ্ম প্ৰচাৰক গুৰু নানকে হিন্দু আৰু ইছলাম দুয়োটা ধৰ্মকে সন্মিলিত কৰি শিখ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰে।

উত্তৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন ভক্ত কবিৰ হাতত ভক্তি-ধৰ্মই বিস্তাৰ লাভ কৰি শেষত পূব ভাৰত পায়হি। বঙ্গদেশৰ চৈতন্যদেৱে এই ভক্তিধৰ্ম প্ৰচাৰ কাৰ্যত আগভাগ লয়। চৈতন্যদেৱে শ্ৰীকৃষ্ণক ভগৱান ৰূপে স্থাপন কৰি তেওঁৰ প্ৰতি ভক্তি কথা প্ৰচাৰ কৰে। তেওঁ ভগৱানৰ নাম প্ৰচাৰৰ কাৰণে 'সংকীৰ্ত্তন'কৈ পৰম আৰু সৰল উপায়ৰূপে গ্ৰহণ কৰে। এই 'সংকীৰ্ত্তন' বঙ্গদেশত ইমানেই জনপ্ৰিয় হৈ উঠে যে ই অতি সোনকালে বাটে-পথে অনুষ্ঠিত 'নগৰ কীৰ্ত্তন'ত পৰিণত হয়। এই 'নগৰ-কীৰ্ত্তন' চৈতন্যদেৱৰ নৱোপাৰ্জিত মতবাদ প্ৰচাৰত বৰ সহায়ক হৈ পৰে। চৈতন্যদেৱে বঙ্গদেশৰ উপৰিও উৰিষ্যাতো ভক্তি আন্দোলন সৃষ্টিত নেতৃত্ব দিছিল। চৈতন্যৰ মতবাদ উৰিষ্যাত সুদৃঢ় কৰি তুলিছিল শ্যামানন্দ আৰু ৰসিকানন্দ নামৰ দুগৰাকী বৈষ্ণৱ ভক্তই। ইয়াৰ পিছতে 'পঞ্চসখা' ৰূপে খ্যাত বলৰাম দাস, জগন্নাথ দাস, অচ্যুতানন্দ দাস, যশোৱন্ত দাস আৰু অনন্ত দাসে সাহিত্যৰ মাধ্যমেৰে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰত সহায় কৰিছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ পূব প্ৰান্তত অৱস্থিত অসমকো এই ভক্তিধৰ্মৰ কোবাল সোঁতে স্পৰ্শ কৰে পঞ্চদশ শতিকাত। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ প্লাৱিত কৰা এই বৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনৰ লগত ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে। সেই সময়ত অসমীয়া সমাজত প্ৰচলিত নানা দেৱ-দেৱীৰ পূজা-উপাসনা, যাগ-যজ্ঞ, বলি-বিধান আদিৰ বিপৰীতে এজন দেৱতাৰ সন্ধান দিলে মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱে। শঙ্কৰদেৱ প্ৰচাৰিত ধৰ্মৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয় হ'ল- 'এক দেৱ'। এই এক দেৱ হ'ল বিষ্ণুৰ অৱতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণ। শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনেই বিষ্ণুক লাভ কৰাৰ একমাত্ৰ উপায়। শঙ্কৰদেৱৰ লগে লগে অসমত নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম-প্ৰচাৰত আগ ভাগ লয় তেওঁৰেই শিষ্য তথা অনুগত সেৱক মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে।

এইদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে, দক্ষিণাত্যত আলৱাৰসকলে ৰোপণ কৰা ভাৰতীয় ভক্তি-আন্দোলনৰ বীজ কালক্ৰমত অঙ্কুৰিত হৈ উত্তৰ ভাৰত, পূব ভাৰত আৰু অসমতো বিস্তাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

২.৩.৩ ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমি

ভক্তি আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত হৈছিল দক্ষিণ ভাৰত বা তামিল প্ৰদেশত। কিন্তু কি কাৰণত বা কেনেকুৱা পটভূমিত দক্ষিণাত্যত এই আন্দোলনৰ সূচনা হৈছিল সেইকথা বিচাৰ কৰি চাবলগীয়া। যিকোনো এটা পৰিৱৰ্তন বা নতুনত্বৰ আঁৰত কিছুমান কাৰণ নিহিত হৈ থাকে। ভক্তি আন্দোলন সৃষ্টিৰ মূলতেও আছিল কিছুমান সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় পৰিস্থিতিৰ ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া। তামিল প্ৰদেশৰ খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকালৈ এই কালছোৱাক ভক্তিকাল বুলি আখ্যা দিয়া হয়। কিন্তু ষষ্ঠ শতিকাৰ আগৰ সময়ছোৱাক কোৱা হয় ভক্তি পূৰ্বকাল বৌদ্ধ-জৈনকাল। ইয়াৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে, ষষ্ঠ শতিকাৰ আগতে দক্ষিণ ভাৰতৰ বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ আঁৰতে ৰচিত হৈছিল ভক্তি বা বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ পটভূমি।

ভক্তি-পূৰ্বকালৰ সাহিত্যিকসকলে প্ৰথম অৱস্থাত যদিও অকল সাহিত্য সৃষ্টিতে মনোনিৱেশ কৰিছিল, পিছলৈ ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ সুৰ স্পষ্ট হৈ উঠিল আৰু ভক্তিকালৰ আৰম্ভণিৰ সময়ত শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিৰোধিতা কৰাহে তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য হৈ পৰিল। সেই সময়ক সাহিত্যৰ উপৰিও জনসাধাৰণৰ ওপৰতো বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। লাহে লাহে এনে এটা পৰ্যায় পালে যে, বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বীসকলে জনসাধাৰণক বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত কৰিবলৈ যত্ন কৰাৰ লগতে পৰ-ধৰ্মৰ নিন্দাও আৰম্ভ হ'ল। ফলত তেওঁলোকৰ মাজত দুৰাচাৰে ঠাই ল'বলৈ ধৰিলে। বৌদ্ধ ধৰ্মত ব্ৰহ্মচৰ্য আৰু ভিক্ষু জীৱনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপিত হৈছিল। কিন্তু এনে আদৰ্শৰ প্ৰতি ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ মুঠেও আগ্ৰহ নাছিল। তামিল প্ৰদেশৰ জনসাধাৰণে পৰম্পৰা অনুযায়ী গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ উচ্চ আদৰ্শক সাৱটি লোৱা কাৰণে বৌদ্ধ ভিক্ষু জীৱন পৰম্পৰা বিৰুদ্ধ যেন অনুভৱ কৰিছিল। আনহাতে, বৌদ্ধ ধৰ্মত ঈশ্বৰৰ কাৰণে কোনো স্থান নথকাত জনসাধাৰণে এই বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ কুণ্ঠাবোধ কৰিছিল। মুঠতে বৌদ্ধধৰ্মৰ লগত ভাৰতীয় পৰম্পৰা তথা ৰুচি-অভিৰুচিৰ মাজত এটা জীন নোযোৱা ব্যৱধান আছিল।

ইপিনে, জৈন দিগম্বৰসকলৰ আচৰণত সাধাৰণ মানুহ সন্তুষ্ট হ'ব পৰা নাছিল। জৈন ধৰ্মৰ দুটা ভাগ-শ্বেতাম্বৰ আৰু দিগম্বৰ। শ্বেতাম্বৰসকলে একবস্ত্ৰ পৰিধান কৰিছিল; তাৰ বিপৰীতে দিগম্বৰসকল আছিল নাঙঠ। সেয়ে এনে পৰিৱেশৰ লগত অনভ্যস্ত ভাৰতীয় জনসাধাৰণে কোনোপধ্যে জৈন ধৰ্ম গ্ৰহণত আগ্ৰহী নাছিল। এটা সময়ত জৈন ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ মানুহক জোৰ-জুলুমকৈ বাধ্য কৰাবলৈ ধৰে। এই ধৰ্ম গ্ৰহণ নকৰা সকলক বিশেষকৈ বৈষ্ণৱ সন্তসকলক নানাভাৱে কষ্ট দিবলৈ আৰম্ভ কৰে। পৰিস্থিতি এনেকুৱা পৰ্যায়লৈ গ'ল যে-, আনকি ধৰ্ম পৰিৱৰ্তন কৰাবলৈ হত্যা পৰ্যন্ত উপায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। অহিংসা, কৰুণা, দয়া আদি জৈন ধৰ্মৰ যিবোৰ ভাল ভাল মানবীয় গুণ তথা তত্ত্ব আছিল, সেইবোৰৰ বিৰুদ্ধ আচৰণতহে লিপ্ত হ'বলৈ ধৰিলে।

সেই সময়ত শক্তি উপাসক কিছুমানৰো উদ্ভৱ হৈছিল। যাগ-যজ্ঞ, বলি-বিধান, পূজা-পাতল আদি পদ্ধতিসমূহ আছিল তেওঁলোকৰ ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ প্ৰয়াস। আনকি ভগৱানৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণে জীৱ-জন্তুৰ উপৰিও নৰ-বলি পৰ্যন্ত দিছিল আৰু মানুহৰ মাংসক নৈবেদ্যৰূপে ভগৱানক আগবঢ়াইছিল। এনেবোৰ কৰ্মকাণ্ডই মানুহৰ মনত ধৰ্মৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা বা ভক্তিভাৱৰ সলনি ভয় আৰু ঘৃণাৰ ভাৱহে পুঞ্জীভূত কৰিছিল।

আনহাতে, সেই সময়ত সমাজত জাতিভেদ প্ৰথাৰো প্ৰচলন আছিল। বিশেষকৈ উচ্চ বৰ্ণৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ লগত নিম্ন বৰ্ণৰ জনসাধাৰণৰ যোগসূত্ৰ প্ৰায় নাছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। বৈদিক ধৰ্মাৱলম্বী ব্ৰাহ্মণসকলে নিজৰ গোষ্ঠী বান্ধি বেদ-উপনিষদ আদিৰ অধ্যয়ন আৰু যাগ-যজ্ঞ আদি অনুষ্ঠিত কৰাত ব্যস্ত আছিল। ব্ৰাহ্মণৰ বাহিৰে এনে অনুষ্ঠানবোৰত আন কোনোৱে অংশ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিছিল। ফলত জনসাধাৰণৰ লগত এওঁলোকৰ মানসিক দূৰত্ব বৃদ্ধি পাইছিল আৰু সামাজিক সম্পৰ্কও হেৰাই গৈছিল। উচ্চ-নীচ মনোভাৱ পোষণৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সাধাৰণ মানুহ ক্ৰমশঃ অসন্তুষ্ট হৈ উঠিছিল।

এনে এক সামাজিক তথা ধৰ্মীয় পৰিৱেশে মানুহৰ মনত একোটা অস্বস্তিকৰ ভাৱৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু সকলোৱে ইয়াৰ পৰা পৰিত্ৰাণ বিচাৰিছিল। সেই সময়ত এনে এটা ধৰ্মৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিছিল য'ত সকলোৱে সমানভাৱে আত্ম-শান্তি পাব পাৰে, য'ত আচাৰ-বিচাৰৰ মানদণ্ড একে হয়, য'ত যাগ-যজ্ঞ আদি কঠিন নিয়মৰ দ্বাৰা আবৃত বৈদিক ধৰ্ম সৰলীকৃত হৈ ভক্তিৰ সাধন সহজ তথা সৰ্বসাধাৰণৰ গ্ৰহণযোগ্য হ'ব পাৰে। যুগৰ এই আৱশ্যকতা পূৰণাৰ্থে বৈষ্ণৱ ভক্ত কবি আলৱাৰ আৰু শৈৱ ভক্ত কবি নায়নমাৰসকলৰ আবিৰ্ভাৱ হ'ল আৰু সূচনা কৰিলে ভক্তি আন্দোলনৰ এক নতুন দিগন্ত। এওঁলোকে ভগৱানৰ সত্তা , উদাৰতা, দয়া, কৰুণা আদিক প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ল'লে। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ তুলনাত ভক্তি ধৰ্মই অতি কম সময়ত ভিতৰতে জনসাধাৰণৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল আৰু তামিল প্ৰদেশৰ জনতাই এনে ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি তাৰ ভক্তিৰ সোঁতত আকৌ এবাৰ শান্তিৰে উশাহ ল'লে।

এনেদৰে সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ পটভূমিত ষষ্ঠ শতিকাত ভক্তি ধৰ্মৰ সূচনা হয়। সৰ্বসাধাৰণ মানুহে যেন এনে এটা ধৰ্মৰ অপেক্ষাতেই আছিল। ফলত অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে এই ধৰ্মই জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ল আৰু ই এক আন্দোলন তথা আলোড়নত পৰিণত হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

কি পৰিস্থিতি বা পটভূমিত মধ্যযুগত ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত হৈছিল? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৪ ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্য

সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ জুৰি সৃষ্টি হোৱা ভক্তি আন্দোলনৰ অভিব্যক্তিলৈ লক্ষ্য কৰিলে কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। স্থান আৰু পাত্ৰভেদে অলপ ইফাল-সিফাল হ'লেও কম-বেছি পৰিমাণে সেই বিশেষত্ব বা লক্ষণসমূহ প্ৰায়বোৰ ঠাইতে একে। তলত সেই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

১) সকলো বৈষ্ণৱ বা ভক্তি সম্প্ৰদায়েই একেশ্বৰবাদী। বিষ্ণু বা নাৰায়ণ একমাত্ৰ উপাস্য দেৱতা। অন্য দেৱতা বা বহু দেৱতাৰ অস্তিত্ব ভক্তিধৰ্মই স্বীকাৰ কৰা নাই; বিষ্ণু বা নাৰায়ণক ব্ৰহ্মৰূপে, পৰমাত্মাৰূপে, ভগৱানৰূপে আৰু সৃষ্টি-স্থিতি প্ৰলয়ৰ নিয়ন্তা

স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে। বিষ্ণুৰ বিভিন্ন অভিব্যক্তি বা অৱতাৰক উপাস্য স্বৰূপে দুই-এটা সম্প্ৰদায়ে উপাসনা কৰিছিল যদিও বেছিভাগ সম্প্ৰদায়েই 'কৃষ্ণস্তু ভগৱান স্বয়ম্' বুলি গ্ৰহণ কৰি কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰ কৰিছিল। ৰামানুজী নিম্বাৰ্কী আৰু চৈতন্য সম্প্ৰদায়ত লক্ষ্মী বা ৰাধাৰ বিশেষ স্থান আছে যদিও তেওঁক কৃষ্ণ বা বিষ্ণুৰ মায়া অৰ্থাৎ ঐশ্বৰিক শক্তিৰ প্ৰতীক স্বৰূপেহে গ্ৰহণ কৰিছে।

২) যাগ-যজ্ঞ, পূজা-পাতল, বলি-বিধান, ব্ৰত-তপস্যাতকৈ ভক্তি বা প্ৰেমৰ দ্বাৰা ভগৱান সহজে উপলব্ধি হয় এই কথাত সকলো সম্প্ৰদায়েই গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। নৱধা ভক্তিৰ ভিতৰত যিকোনো এক বা একাধিক ভক্তিক আশ্ৰয় কৰি আৰু ভগৱানৰ লগত সখা, প্ৰভু, স্বামী বা পুত্ৰৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰি অন্তৰতে ভগৱানক উপলব্ধি কৰা যায়- এয়ে বেছিভাগ সম্প্ৰদায়ৰ মত।

৩) ভক্তিৰ পাত্ৰ-অপাত্ৰ নাই। ব্ৰাহ্মণৰপৰা চণ্ডাললৈকে সকলোৰে ভক্তি ধৰ্মৰ ওপৰত অধিকাৰ আছে। এই মতৰ ওপৰত আস্থা ৰাখিয়েই বৈষ্ণৱ মহন্তসকলে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত ভক্তি-ধৰ্ম বিলাইছিল।

৪) ভগৱদ্ভক্তিৰ প্ৰতি জনসাধাৰণৰ মন আকৃষ্ট কৰাৰ লগে লগে অহিংসা, প্ৰেম, দয়া, দাস্যভাৱ আদি মানৱীয় প্ৰমূল্য আৰু সূক্ষ্ম, কোমল প্ৰবৃত্তিবোৰৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ অনুপ্ৰেৰণা দি সুস্থ নৈতিক জীৱনৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰিছিল।

৫) ভক্তি আন্দোলনে বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে প্ৰান্তীয় ভাষাক প্ৰচাৰৰ মাধ্যমৰূপে গ্ৰহণ কৰাত বিভিন্ন পুৰাণ, মহাকাব্য ইতিহাস আদি প্ৰান্তীয় ভাষালৈ অনুবাদ হ'বলৈ ধৰে আৰু ফলস্বৰূপে প্ৰান্তীয় ভাষাসমূহৰ শ্ৰীবৃদ্ধি সাধন হয়। লগে লগে ভক্তিমূলক গীত-পদ আদিৰো চৰ্চা হোৱাত সুকুমাৰ কলাৰ উন্নতি সাধিত হয়। ঈশ্বৰক উপাসনাৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰয়োজন নাই; প্ৰান্তীয় অৰ্থাৎ নিজৰ মাতৃভাষাই যথেষ্ট। কবীৰৰ মতে 'সংস্কৃত ভাষা হ'ল কুঁৱাৰ ভিতৰত আবদ্ধ হৈ থকা বন্ধ পানী'।

৬) বৈষ্ণৱ আন্দোলনে জাতি-ধৰ্ম-নিৰ্বিশেষে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকক জীৱনৰ মৰ্যাদা দান কৰে। নীচ কুল বা জাতত জন্ম লাভ কৰিলেও যে জীৱন অসাৰ্থক নহয়, ভক্তিৰ বলত তেওঁ ব্ৰাহ্মণতকৈও উচ্চ আসন লাভ কৰিব পাৰে সেই ভাৱ জগাই দি মানবীয় মৰ্যাদাবোধ প্ৰদান কৰে। এনেদৰে বৰ্ণ-বৈষম্য, জাত-পাত তথা অনৈক্যৰ শিপা উভালিবলৈ ভক্তিধৰ্মৰ প্ৰচাৰকসকলে প্ৰয়াস কৰিছিল।

৭) ভক্তি দুটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত ঃ সগুণ আৰু নিৰ্গুণ ভক্তি। সগুণ-সবিশেষ, সাকাৰ আৰু উপাধিযুক্ত। আনহাতে, নিৰ্গুণ-গুণ, বিশেষণ, আকাৰ আৰু উপাধিৰহিত। যাক কোনো বিশেষণ, চিহ্ন বা লক্ষণৰ দ্বাৰা বুজাব নোৱাৰি সিয়ে নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম। যাক কোনো গুণ, চিহ্ন বা বিশেষণৰ দ্বাৰা চিনিব পাৰি সেয়ে সগুণ ব্ৰহ্ম।

৮) সৎসঙ্গ বা সাধুসঙ্গ ভক্তি আন্দোলনৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। ভক্তিপন্থত সাধুসঙ্গ অনুসৰণ কৰিব লাগে। তেহে ভকতি সিজে। সৎসঙ্গৰ ফলত দুৰ্বাসনা

নাশ হয় আৰু সুবাসনাৰ উদয় হয়। এইটোৱেই ভক্তি সাধনৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজন। দুৰ্বাসনা আঁতৰি সুবাসনাই লগ দিলে ভক্তিৰ বীজ ৰোপণৰ বাবে হৃদয়ক্ষেত্ৰ উৰ্বৰা হয়। সেইবাবে 'স্বৰ্গাদিতো কৰি শ্ৰেষ্ঠ' সাধুৰ সঙ্গ বুলি কোৱা হৈছে। অসাধুৰ সঙ্গত বিষয়তৃষ্ণা বৃদ্ধি পায়, মন পাপ কৰ্মৰ প্ৰতি অধিক তৎপৰ হয়। গতিকে সাৰ্থক মনুষ্য জন্ম সাধুৰ সঙ্গতহে সম্ভৱ। নাৰদে দাসী পুত্ৰ হৈও সাধুৰ সঙ্গ পোৱাৰ ফলত মহাফল লাভ কৰিছিল।

৯) মোক্ষ বা ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিয়ে হ'ল ভক্তিধৰ্মৰ চূড়ান্ত উদ্দেশ্য। হিন্দু ধৰ্ম অনুসৰি মানুহে চাৰি পুৰুষাৰ্থ লৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰে। সেই চাৰি পুৰুষাৰ্থ হৈছে- ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ। মোক্ষ বা মুক্তি লাভেই মানব জীৱনৰ চৰম আদৰ্শ আৰু পৰিণতি হোৱা উচিত বুলি ঋষি মুনিসকলে কৈ আহিছে। ভাৰতীয় ভক্তি ধৰ্মতো এই মোক্ষতত্ত্বই প্ৰাধান্য লাভ কৰি আহিছে।

অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ক্ষেত্ৰত ওপৰোক্ত লক্ষণ বা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ উপৰিও নাম, দেৱ, গুৰু আৰু ভকত- এই চাৰিটা তত্ত্ব অতিৰিক্তভাৱে সংযোজিত হৈছে। ভক্তি সাধন প্ৰক্ৰিয়াত এই তত্ত্বকেইটাৰ অৱলম্বন অপৰিহাৰ্য। আনহাতে, অসমৰ বাহিৰে অন্য দুই এক প্ৰদেশত কৃষ্ণ আৰু ৰাধাক ঈশ্বৰ-ঈশ্বৰীৰূপে কল্পনা কৰা হয়। কিন্তু অসমৰ বেলিকাই ব্যতিক্ৰম। অসমত আৰাধ্য দেৱতা কেৱল কৃষ্ণহে। তেনেদৰে অসমৰ বাহিৰে অন্য ঠাইৰ ভক্তি আন্দোলনত মূৰ্তি পূজাও বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্মত মূৰ্তি পূজাৰ কোনো স্থান নাই।

২.৫ অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস

অসমত শৈৱ, শাক্ত আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ঐতিহ্য অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰাই সমান্তৰালভাৱে চলি আহিছে। এই তিনিওটি ধৰ্মৰ প্ৰাচীনত্বৰ প্ৰমাণ শিলালিপি, তামৰ ফলি, প্ৰাচীন স্থাপত্য, ভাস্কৰ্য আৰু বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পৰা পাব পাৰি। এই তিনিটা সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত বাসুদেৱীয় আৰু পাঞ্চৰাত্ৰীয় প্ৰাচীন যুগৰ আৰু নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম মধ্য যুগৰ। নগাঁওৰ বৰগঙ্গা লিপিত (৫৫৩-৫৫৪ খৃঃ) কামৰূপ ৰাজ ভূতিবৰ্মাই নিজকে বিষ্ণুৰ পৰম ভক্ত বুলি পৰিচয় দিছে। ইয়াৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে, ষষ্ঠ শতিকাতেই অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অস্তিত্ব আছিল। প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিলে কামৰূপত সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধতে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা জানিব পাৰি। সপ্তম শতিকাৰ আৰম্ভণিতে অৰ্থাৎ ৬০০ খৃষ্টাব্দলৈ এই অৰ্দ্ধ শতাব্দীকাল ৰাজত্ব কৰা প্ৰবল ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মাৰ সৈতে সেই সময়ৰ কনৌজৰ ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ মিত্ৰতা আছিল। এই হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ জীৱনী ভিত্তিক ৰচনা বাণভট্টৰ 'হৰ্ষ চৰিত'ত কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মাক বিষ্ণুৰ বংশধৰ বোলা হৈছে। এই সংস্কৃত গ্ৰন্থখনৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে, ভাস্কৰ বৰ্মাৰো আগৰেপৰাই অৰ্থাৎ সপ্তম শতিকাৰ আগতেও কামৰূপত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচলন আছিল। সপ্তম শতিকাৰ অসমলৈ অহা চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙৰ টোকাতো বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচলন থকাৰ

ইঙ্গিত পোৱা যায়। হিউৱেন চাঙে কৈছে যে সেই সময়ত অসমত হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰচলন আছিল আৰু শক্তি, শৈৱ, বৈষ্ণৱ আদি ধৰ্মাৱলম্বীসকলে বিভিন্ন দেৱ-দেৱীক পূজা উপাসনা কৰিছিল।

দ্বাদশ শতিকাৰ কামৰূপৰ ৰজা ধৰ্মপালৰ পুষ্পভদ্ৰা লিপিত বিষ্ণুলৈ ভক্তি প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। তাৰোপৰি বিষ্ণুৰ অস্তিত্ব থকা বিভিন্ন মূৰ্তিয়েও বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰাচীনত্বৰ ইঙ্গিত দিয়ে। যেনে শুক্ৰেশ্বৰত থকা অষ্টম নৱম শতিকাৰ নাৰায়ণ মূৰ্তি, অশ্বক্লান্তত প্ৰাপ্ত দ্বাদশ শতিকাৰ অনন্তশায়ী বিষ্ণু মূৰ্তি, দেওপানীত পোৱা বিষ্ণু মূৰ্তি আদি গোসাইজুৰি, নগাঁও, মহাদেউশাল আদিত বিভিন্ন ভঙ্গীৰ বিষ্ণু মূৰ্তি পোৱা গৈছে। এইবোৰৰপৰা অনুমান কৰা কঠিন নহয় যে, ষষ্ঠ শতিকামানৰ পৰাই অসমত বিষ্ণু পূজাৰ প্ৰচলন আছিল, সেইদৰে 'কালিকা পুৰাণ' আৰু 'যোগিনী তন্ত্ৰ'তো বিষ্ণু পূজাৰ প্ৰচলন থকাৰ সম্ভেদ পোৱা যায়। প্ৰথম অৱস্থাত বৈষ্ণৱ ধৰ্মক- 'তান্ত্ৰিক বৈষ্ণৱ ধৰ্ম' বুলিছে কোৱা হৈছিল। অৰ্থাৎ শঙ্কৰদেৱৰ আবিৰ্ভাৱৰ আগতে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ লগত তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আদিও জড়িত হৈ আছিল। প্ৰাচীন কামৰূপৰ বহুবোৰ স্থাপত্য আৰু ভাস্কৰ্য শিল্পৰ পৰা জানিব পাৰি যে, চতুৰ্থ শতিকাৰপৰা চতুৰ্দ্দশ শতিকাৰ ভিতৰত তান্ত্ৰিক ৰূপত বিষ্ণু পূজাই প্ৰাধান্য পাইছিল। এইবিলাকৰ ভিতৰত কামাখ্যা মন্দিৰৰ দেৱালয় পশ্চিম দুৱাৰৰ শিলত এটা বেণু গোপালৰ মূৰ্তি অন্যতম। এই মূৰ্তিটো সপ্তম-অষ্টম শতিকাৰ। সেইদৰে এই একে সময়তে নিৰ্মাণ হোৱা নগাঁৰৰ ডবকাৰ বিষ্ণুৰ মূৰ্তিৰ পৰাও ধাৰণা হয় যে, সপ্তম-অষ্টম শতিকাত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম স্তিমিত হোৱা নাছিল। পুৰাতাত্ত্বিক পণ্ডিতসকলৰ মতে গুৱাহাটীৰ শুক্ৰেশ্বৰৰ জনাৰ্দন মূৰ্তি অষ্টম-নৱম শতিকাৰ আৰু বৰপেটাৰ ন-সত্ৰত সংৰক্ষিত চতুৰ্ভূজ বিষ্ণুৰ মূৰ্তি নৱম শতিকাৰ। শিৱসাগৰ পুখুৰীৰ পাৰত আবিস্কাৰ হোৱা বিষ্ণু মূৰ্তিটো কাশীনাথ দীক্ষিতৰ মতে দশম-একাদশ শতিকাৰ আৰু সেইদৰে ডিব্ৰুগড়ত উদ্ধাৰ হোৱা পিতলৰ বিষ্ণু মূৰ্তিটোও কাশীনাথ দীক্ষিতৰ মতে একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ।

এনেবোৰ তথ্যই প্ৰমাণ কৰে যে, প্ৰাচীন কালৰেপৰা অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচলিত আছিল। এই ধৰ্মৰ লগে লগে শাক্ত আৰু শৈৱ ধৰ্মও সমানেই প্ৰচলিত হৈ থকাত বৈষ্ণৱ ধৰ্মই ব্যাপকতা লাভ কৰিব পৰা নাছিল। ষষ্ঠ শতিকাত দাক্ষিণাত্যত সূত্ৰপাত হোৱা ভক্তি-আন্দোলন ক্ৰমশঃ ভাৰতবৰ্ষৰ চুকে-কোণে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি পঞ্চদশ শতিকাত অসমত প্ৰৱেশ কৰিলে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পূৰ্ব প্ৰচলিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মক এক নতুন ৰূপত সজাই - পৰাই তুলিলে। ফলত পূৰ্বৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মত থকা তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ, বলি-বিধান, যাগ-যজ্ঞ আদিৰ ঠাই একশৰণ নামধৰ্মই অধিকাৰ কৰি ল'লে। সেইবাবেই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ প্ৰৱৰ্তিত ধৰ্মটোক 'নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম' বুলিহে কোৱা হয়। শঙ্কৰদেৱৰ সময়ৰেপৰা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিকাশ অতি তীব্ৰতৰ হৈ পৰে আৰু অসমৰ প্ৰায় সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহৰ মাজত ই আস্থা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। অৱশ্যে, শঙ্কৰদেৱেও বৰ সৰল বা সহজভাৱে এই ধৰ্ম-প্ৰচাৰ কৰিব পৰা নাছিল। বিৰুদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বী তথা ৰাজৰোষত পৰি তেওঁ ৰাজ্যত্যাগ পৰ্যন্ত কৰিবলগীয়া হৈছিল। কিন্তু শেষত শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মই ৰজাঘৰ,

প্ৰজাঘৰ সকলোতে আদৰ তথা মৰ্যাদা লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। কি পৰিস্থিতি বা পটভূমিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মই অসমত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিলে সেই প্ৰসঙ্গত ড° সৰ্বেশ্বৰ ৰাজগুৰুৱে কেইটিমান মূল্যবান মতামত আগবঢ়াইছে। বুৰঞ্জীৰ পম খেদি গ'লে দেখা যায় যে, ভাৰতবৰ্ষত তান্ত্ৰিক বৌদ্ধধৰ্মৰ অত্যাধিক কু-প্ৰভাৱৰ পৰা জনসাধাৰণক মুক্ত কৰাৰ বাবে আৰু হিন্দু ধৰ্মৰ পুনৰ সংস্থাপনৰ বাবে শঙ্কৰাচাৰ্যৰ নেতৃত্বত হোৱা আন্দোলনৰ ফলত তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্ম পশ্চিমৰপৰা ক্ৰমে বিতাৰিত হৈ অষ্টম-নৱম শতিকামানত প্ৰাচীন কামৰূপ (উত্তৰ বঙ্গ, অসম আদি) ৰাজ্যত প্ৰৱেশ কৰি প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰেহি। শেষত প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ পাল ৰজাসকলৰ দিনত এই তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ-ধৰ্ম ৰাজধৰ্ম হৈ উঠে। ইতিমধ্যে তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্মৰে আন এটা শাখা সহজমান বা সহজীয়া বৌদ্ধ ধৰ্মইয়ো প্ৰাচীন কামৰূপত যথেষ্ট প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিছিল। এই সহজীয়া আৰু তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্মই ক্ৰমে সমাজলৈ আনি দিয়া কু-প্ৰথা, ভ্ৰষ্টাচাৰ, অনাচাৰ, দুৰ্নীতিয়ে ক্ৰমে সমাজলৈ গভীৰ আৰু ব্যাপকভাৱে নৈতিক অধঃপতন আনিলে। ইয়াৰপৰা জনসাধাৰণক ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণেই আৰু অসমৰ আৰ্যেতৰ গোষ্ঠীৰ সহজ-সৰল জনসাধাৰণৰ উপযোগী হোৱাকৈ এটা ধৰ্মীয় আন্দোলনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিছিল। এই প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিছিল শঙ্কৰদেৱৰ নেতৃত্বাধীন অসমত মধ্যযুগৰ নৱ বৈষ্ণৱ আন্দোলনে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

অসমত ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছেনে? (৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

....

২.৬ ভক্তি আন্দোলনৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা সাহিত্য

সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ জুৰি বিস্তাৰ লাভ কৰা ভক্তি-আন্দোলনৰ প্ৰচাৰক তথা ভক্তসকলে ভক্তি-ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ লগে লগে সাহিত্য সৃষ্টিতো মনোনিবেশ কৰিছিল। দৰাচলতে, প্ৰচাৰকসকলে ভক্তি-ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে সাহিত্যক মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। সাহিত্যৰ মাজেৰে এই ধৰ্মৰ ৰীতি-নীতি, দৰ্শন, তত্ত্ব, মানবীয় প্ৰমূল্য আদি বিভিন্ন দিশৰ কথা প্ৰকাশ কৰিছিল। সাহিত্যক মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা ফলত শাক্ত বা শৈৱ সাহিত্যৰ

তুলনাত ভক্তি বা বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ পৰিমাণ বেছি। প্ৰতিখন প্ৰদেশতে ভক্তি-আন্দোলনৰ সময়ত বুজন সংখ্যক গীত-মাত, কাব্য, নাট, ভাষ্য-টীকা আদি ৰচিত অথবা অনূদিত হৈছিল। এইবোৰে জাতীয় সাহিত্যৰ ভঁৰাল চহকী কৰি তুলিছে।

আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত তামিল সাহিত্যই প্ৰাচীন আৰু এই ভাষাতেই প্ৰথমে ভক্তি সাহিত্য ৰচিত হৈছিল। তামিল প্ৰদেশৰ খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰপৰা নৱম শতিকালৈ এই সময়ছোৱাক ভক্তিকাল বুলি কোৱা হয়। ভক্ত কবি আলৱাৰসকলৰ ভিতৰত মুঠতে বাৰজন আলৱাৰ আছিল। খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকালৈ বিভিন্ন সময়ত তেওঁলোকৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। তেওঁলোক তামিল আৰু সংস্কৃত দুয়োটা ভাষাতে বিদ্বান আছিল। বিচাৰধাৰাৰ ফালৰপৰা চালে সংস্কৃত সাহিত্যত উপলব্ধ বেদ, উপনিষদ আৰু গীতাৰ ভাবধাৰাকে তেওঁলোকে গ্ৰহণ কৰিছিল। এই ভাবধাৰা জনসাধাৰণৰ ভাষা তামিলত প্ৰকাশ কৰিবলৈ তেওঁলোক তামিল সাহিত্যৰ সকলো পৰম্পৰাৰ সৈতে ভালদৰে পৰিচিত হৈ লৈছিল।

'নালায়িৰদিব্যপ্ৰবন্ধম্' ভক্তি আন্দোলনৰ আদি গ্ৰন্থ। ই-আলৱাৰসকলৰ গীতৰ সংগ্ৰহ। এই গীতসমূহ কেইবা শতিকা জুৰি মৌখিকভাৱে চলি আছিল। নৱম শতিকাৰ শেষত নাথমুনিয়ে বহু পৰিশ্ৰমৰ অন্তত পদবোৰ সংগ্ৰহ কৰি পদ ৰচোঁতা, বিষয় আৰু ছন্দৰ ভিত্তিত সেইবোৰ বেলেগ বেলেগ নামকৰণ কৰিছে। তেতিয়াৰপৰাহে তেওঁলোকৰ ৰচনা সংগ্ৰহ 'নালায়িৰদিব্যপ্ৰবন্ধম্' নামে খ্যাত হ'ল। এই সংগ্ৰহত মুঠতে চাৰিহেজাৰ পদ আছে। বাৰজন আলৱাৰে ৰচনা কৰা এই পদসমূহ বিভিন্ন নামেৰে 'নালায়িৰদিব্যপ্ৰবন্ধম্'ত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। আলৱাৰসকলৰ ভিতৰত প্ৰথম কবি গৰাকী হ'ল পোয়গৈ আলৱাৰ। তেওঁ ৰচনা কৰা এশ পদ *'মুদলতিৰুৱন্তাদি'* নামে জনাজাত। পদবোৰ ভক্তি উপদেশমূলক। দ্বিতীয় গৰাকী আলৱাৰ হ'ল ভূতত্তালৱাৰ। এওঁ এশ পদ ৰচনা কৰে আৰু এই পদ *'তিৰুৱন্তাদি'* নামে খ্যাত। ভগৱানৰ গুণ, ভক্তিৰ মহিমা, শৰণাগতি আদি এওঁৰ বৰ্ণনাৰ বিষয়। এওঁ অনেক বৈষ্ণৱ মন্দিৰৰ স্তুতিও ৰচনা কৰিছে। আন এগৰাকী আলৱাৰ পেয়ালৱাৰে এশ পদ ৰচনা কৰিছে আৰু এওঁৰ ৰচনা *মূন্ড্ৰাম তিৰুৱন্তাদি* নামেৰে প্ৰবন্ধম্‌ত সংগৃহীত হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰথম এই তিনিগৰাকী আলৱাৰ তথা ভক্ত কবিক একেলগে *'মুনিত্ৰয়'* বুলিও কোৱা হয় আৰু প্ৰত্যেকেই প্ৰবন্ধম্‌ত এশকৈ পদ ৰচনা কৰিছে। *নানমুখন তিৰুৱন্তাদি* আৰু *'তিৰুচন্দবিৰুত্তম'* নামৰ ৰচনা দুখনি *'নালায়িৰদিব্যপ্ৰবন্ধম্'* সংগৃহীত হৈছে। আলৱাৰ সকলৰ ভিতৰত শীৰ্ষস্থানীয় ভক্ত কবিগৰাকী হৈছে নম্মলৱাৰ। প্ৰবন্ধম্‌ত এওঁৰ চাৰিখন গ্ৰন্থ সন্নিবিষ্ট হৈছে। সেই গ্ৰন্থ চাৰিখন হ'ল *'তিৰুবিৰুত্তম'*, *তিৰুৱাচিৰিয়ম, পেৰিয় তিৰুৱন্তাদি* আৰু *তিৰুৱায়মলি*। মধুৰ কবি আলৱাৰৰ একমাত্ৰ ৰচনা *'কন্নিমুল চিৰুতাম্বু'*। কুলশেখৰ আলৱাৰৰ ৰচনা *'পেৰুমাল তিৰুমোলী'*প্ৰবন্ধম্‌ত ঠাই পাইছে। আন এগৰাকী ভক্ত কবিপেৰিয়ালবাৰৰ দুটা সংগ্ৰহ প্ৰবন্ধম্‌ত সংযোজিত হৈছে। সেই দুটা সংগ্ৰহ হ'ল *'তিৰুপল্লাণ্ডু'*আৰু *'পেৰিয়ালৱাৰ'*। বাৰগৰাকী আলৱাৰৰ ভিতৰত একমাত্ৰ মহিলা কবি গৰাকী হ'ল আণ্ডাল। *'তিৰুপ্পাবৈ'*

আৰু *'নাচ্চিয়াৰ তিৰুমোলী'* এওঁৰ ৰচনা। তোণ্ডৰডীপোড়ী নামৰ আলৱাৰ গৰাকীৰ দুখন ৰচনা প্ৰবন্ধমত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। সেই দুখন হ'ল *'তিৰুমালৈ'* আৰু *'তিৰুপল্লী এলচ্চী'*। তিৰুপ্পান আলৱাৰৰ একমাত্ৰ ৰচনা হ'ল *'অমলনাদিপিৰনে'*। আলৱাৰসকলৰ ভিতৰত শেষৰ গৰাকী আলৱাৰ হ'ল তিৰুমঙ্গৈ। 'নালয়িৰদিব্য প্ৰবন্ধম্'ত সংৰক্ষিত পদৰ সংখ্যাৰ ফালৰপৰা এওঁৰ পদৰ সংখ্যা সবাতোকৈ অধিক। প্ৰবন্ধমত *'পেৰীয়-তিৰুমোলী'*, *'তিৰুক্কুৰুন্তাণ্ডকম্'* আৰু *'তিৰুনেডুন্তাণ্ডকম'* এই তিনিখন সন্নিবিষ্ট আছে।

ভাৰতীয় সাহিত্য সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্যৰ অৱতাৰ এটি যুগ পৰিৱৰ্তনকাৰী ঘটনা। তেওঁ *ব্ৰহ্মসূত্ৰ, উপনিষদ* আৰু *গীতাৰ* নতুন ভাষ্য ৰচনা কৰে। এই তিনিখন গ্ৰন্থক *প্ৰস্থানত্ৰয়ী* আখ্যা দিয়া হৈছে। আনহাতে ৰামানুচাৰ্যই নিজৰ ভক্তি বিষয়ক সিদ্ধান্ত স্পষ্টীকৰণৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে আৰু ভাষ্য প্ৰণয়ন কৰে। এওঁ ৰচনা কৰা ভাষ্যখনৰ নাম *'শ্ৰীভাষ্য'*। উত্তৰ ভাৰতত ৰামানন্দই সংস্কৃতৰ উপৰি হিন্দী ভাষাত কবিতা ৰচনা কৰি হিন্দী ভাষাত ধৰ্মীয় উপদেশ দি হিন্দীৰ *'আদি প্ৰচাৰক'*ৰ স্থান অধিকাৰ কৰে। কবীৰ দাসে লেখা-পঢ়া নাজানিছিল। কোনো কোনোৱে তেওঁ নিৰক্ষৰ আছিল বুলিও ক'ব খোজে। কবীৰ দাসৰ নিজৰ ভাষাত তেওঁ কাগজ, কলম, চিয়াঁহী হাতেৰে চুই পোৱা নাই, মুখেৰেহে সকলো কথা কৈ গৈছে। তেওঁ সুন্দৰ সুন্দৰ ভজন ৰচনা কৰাৰ কথা জানিব পাৰি। গুৰু নানকে- অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰে সৃষ্টিতত্ত্বৰ গূঢ়াৰ্থ উপলব্ধি কৰি সমসাময়িক সমাজখনৰ দুৰ্যোগ আঁতৰাই সাম্য আৰু মৈত্ৰীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত সমাজ এখনত কথাকে তেওঁৰ গীত-পদৰ মাজেৰে কৈ গৈছে। তেওঁৰ ৰচনাবোৰ- *'গুৰু গ্ৰন্থচাহেব'*ত সংগৃহীত হৈছে। তুলসী দাসক ভাৰতীয় জনতাৰ *প্ৰতিনিধি কবি* বুলি কোৱা হয়। *'ৰামচৰিত মানস'* আৰু *বিনয় পত্ৰিকা* -এই দুখন গ্ৰন্থই তেওঁক অমৰ কৰি ৰাখিছে। প্ৰথমখনৰ আদৰ আৰু জনপ্ৰিয়তা সৰ্বজনবিদিত। দ্বিতীয়খনত আদৰ পণ্ডিত, গায়ক আৰু সাধকসকলৰ মাজত অধিক। স্বামী ৰামানন্দৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাত যিদৰে ভক্ত কবিসকলে হিন্দী ভাষাত ৰাম উপাসনাৰ আলমত বিপুল সাহিত্য ভাণ্ডাৰ গঢ়ি তুলিলে, সেইদৰে বল্লভাচাৰ্যৰ অনুপ্ৰেৰণাত ব্ৰজভাষাত বিশিষ্ট ভক্তি সাহিত্যৰ সৃষ্টি হ'ল। ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ বল্লভাচাৰ্যই কেইবাখনো পুথি ৰচনা কৰে। তাৰ ভিতৰত *'অনুভাষ্য'* আৰু ভাগৱতৰ *'সুবোধিনী'* ব্যাখ্যা উল্লেখযোগ্য।

ব্ৰজভাষাত ৰচনা কৰা সুৰদাসৰ গীত-পদৰ সংগ্ৰহ *সুৰ সাগৰ* ভক্তি সাহিত্যৰ এক অমূল্য সম্পদ। 'সুৰ সাগৰ' শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ আধাৰত ৰচিত। সুৰদাসৰ কৃতি 'সুৰ সাগৰ' তেওঁৰ সমসাময়িক পৰিস্থিতিৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত হ'লেও ইয়াৰ আবেদন সৰ্বকালীন আৰু চিৰন্তন । কৃষ্ণ ভক্ত কবিসকলৰ ভিতৰত ভক্ত কবি মীৰাবাঈৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। মাৰৱাৰী আৰু ব্ৰজভাষা মিশ্ৰিত ভাষা এটিত মীৰাবায়ে গীত ৰচনা কৰিছে। মধ্যযুগীয় গুজৰাটী সাহিত্যৰ এগৰাকী উল্লেখযোগ্য কবি হিচাপেও মীৰাবাঈৰ খ্যাতি আছে। মীৰাবাঈ ধৰ্ম প্ৰচাৰিকা নাছিল, তেওঁ কৃষ্ণ প্ৰেমত গীত ৰচনা কৰিছিল। ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্যত মীৰাবাঈৰ ভজনবোৰে আজিও বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে।

পূব ভাৰতত চৈতন্যদেৱে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ লগে লগে কলাৰ দিশত- সাহিত্য, সঙ্গীত আৰু নাটকতো নতুন যুগৰ সূচনা হ'ল। চৈতন্যদেৱৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু আন্দোলনে মধ্যযুগীয়া বঙলা সাহিত্যক চহকী কৰি তুলিছে। চৈতন্যদেৱকো এগৰাকী পদাকাৰ ৰূপে অভিহিত কৰা হয়। তেওঁ নিজৰ মতৰ সমৰ্থনত কোনো গ্ৰন্থ বা ভাষ্য ৰচনা কৰা নাই। কিন্তু সংস্কৃতত ৰচনা কৰা *'শিক্ষাস্তক'* তেওঁৰ অন্যতম কীৰ্তি। চৈতন্যদেৱৰ শিষ্যসকলৰ হাতত ভক্তি আন্দোলনে বিশেষভাৱে প্ৰসাৰ লাভ কৰে। এই প্ৰসঙ্গত চৈতন্যদেৱৰ ছজন শিষ্যৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওলোক একেলগে 'ষট্ গোস্বামী' নামেৰে পৰিচিত। তেওঁলোক বৃন্দাবনক সাধনাৰ কেন্দ্ৰৰূপে স্থাপন কৰিলে আৰু চৈতন্য সম্প্ৰদায়ৰ ভক্তিধাৰাক শাস্ত্ৰীয় ৰূপ দিবলৈ কেইবাখনো মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। সেইবোৰৰ ভিতৰত ৰূপ গোস্বামীয়ে ৰচনা কৰা *ভক্তিৰসামৃতসিন্ধু, উজ্জ্বল নীলমণি* আৰু *লঘুভাগৱতামৃত* প্ৰধান। ষট্ গোস্বামীৰ এজনৰ বাহিৰে বাকী পাঁচজনে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিভিন্ন দিশকলৈ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে, কিন্তু ৰচনাৰ মাধ্যমৰূপে তেওঁলোকে সংস্কৃত ভাষাহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। চৈতন্যদেৱে বঙ্গদেশৰ উপৰিও উৰিষ্যাতো ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। উৰিষ্যাত সৰলা দাসে *মহাভাৰত,* জগন্নাথ দাসে *ভাগৱত,* বলৰাম দাসে *ৰামায়ণ* আৰু অচ্যুতানন্দই *কৈৱৰ্তগীতা, গোৱালঙ্ক ওগাল* আদি-গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

পঞ্চদশ শতিকাত অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে অশেষ সাধনাৰ দ্বাৰা এক বিৰাট বৈষ্ণৱ সাহিত্য গঢ়ি তুলিলে। শঙ্কৰদেৱৰ উপৰিও মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলী, ৰাম সৰস্বতী আদি কবিসকলে এই বিশাল সাহিত্য ভাণ্ডাৰ গঢ়াত অৰিহণা যোগালে। কাব্য, নাট, গীত, তত্ত্বমূলক, নামপ্ৰসঙ্গমূলক, চৰিত পুথি আদি বিবিধ সাহিত্য ৰচনাৰ যোগেৰে অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য চহকী তথা সমৃদ্ধিশালী ৰূপ লাভ কৰিছে। এওঁলোকে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে ভাগৱত পুৰাণ, গীতা আদিৰ পৰা বিষয়বস্তু বা কাহিনী সংগ্ৰহ কৰি বিষ্ণু বা শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰিছে।

এনেদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে, মধ্যযুগৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত ভালে সংখ্যক সাহিত্য ৰচিত হৈছিল। এই সাহিত্যসমূহৰ উদ্দেশ্য আছিল ভক্তি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰা। ভক্তিধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ভক্ত কবিসকলে সংস্কৃত, ব্ৰজাৱলী আৰু প্ৰাদেশিক ভাষাত এই সাহিত্যসমূহ ৰচনা কৰিছিল। যদিও এই তিনিওটা ভাষাতে সাহিত্য ৰচিত হৈছিল, তথাপি তুলনামূলকভাৱে প্ৰাদেশিক ভাষাৰ গুৰুত্ব আছিল অধিক।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

ভক্তি আন্দোলনৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ঠাইত কেনে ধৰণৰ আৰু কি কি সাহিত্য ৰচিত হৈছিল? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৭ সাৰাংশ (Summing up)

মধ্যযুগত ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই আন্দোলনে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যদিও মধ্যযুগত এই আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয়, কিন্তু তাৰ আগৰে পৰাই বিষ্ণুক উপাসনা কৰাৰ পদ্ধতি চলি আছিল। বেদ, উপনিষদৰ যুগতেই বিষ্ণুৰ অস্তিত্ব আছিল আৰু দেৱতা হিচাপে বিষ্ণুৱে প্ৰতিষ্ঠা লাভো কৰিছিল। মধ্যযুগত ষষ্ঠ শতিকাতে দাক্ষিণাত্য বা তামিল প্ৰদেশত ভক্তি আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত হয় আৰু ক্ৰমে ই উত্তৰ ভাৰত, মধ্যভাৰত, পূব ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰে। অসমত পঞ্চদশ শতিকাত নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ৰূপত এই আন্দোলনে দেখা দিয়ে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে অসমত এই আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিছিল। যদিও বিভিন্ন প্ৰদেশত এই আন্দোলন সৃষ্টি হৈছিল, তথাপি এই আন্দোলনৰ কিছুমান উমৈহতীয়া বিশেষত্ব আছিল। যিবোৰ বৈশিষ্ট্য কম-বেছি পৰিমাণে সকলো প্ৰদেশতে প্ৰযোজ্য আছিল। ভাগৱত আৰু গীতাই আছিল এই আন্দোলন বা ধৰ্মৰ মূল উপজীব্য। ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ লগে লগে এই আন্দোলনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বিভিন্ন সাহিত্যও ৰচিত হৈছিল। কাৰণ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে ভক্তসকলে সাহিত্যক মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। অসমত পঞ্চম-ষষ্ঠ শতিকামানৰ পৰাই বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচলন আছিল বুলি বিভিন্ন শাসনাৱলী, শিলালিপি আদিয়ে প্ৰমাণ দিয়ে। সেই ধৰ্মকে শঙ্কৰদেৱে নতুন ৰূপত নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম হিচাপে প্ৰচাৰ কৰে আৰু তেওঁৰ দিনতেই এই ধৰ্মই বিপুল জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰে।

২.৮ আৰ্হি -প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১) মধ্যযুগত ভাৰতবৰ্ষত কেনেদৰে ভক্তি আন্দোলনৰ সৃষ্টি হ'ল আৰু ই কেনেদৰে বিকাশ লাভ কৰিলে বিচাৰ কৰক।

২) মধ্যযুগত ভক্তি আন্দোলনৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

৩) ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ ইতিহাস দিবলৈ যত্ন কৰক।

৪) ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্যৰ বিষয়ে এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।

৫) অসমৰ ভক্তি ধৰ্মৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্য কেইটা কি কি ? অসমত কি কি ভক্তি সাহিত্য ৰচনা হৈছিল তাৰ এটি আভাস দিয়ক।

২.৯ প্ৰসঙ্গ-গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১) তীৰ্থনাথ শৰ্মা : *ভক্তিবাদ*

২) মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী : *বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ ৰূপৰেখা*

৩) প্ৰহ্লাদ কুমাৰ বৰুৱা : *ধৰ্ম সমীক্ষা*

৪) ভুৱনেশ্বৰী বৈশ্য (সম্পা.) : *বৈষ্ণৱ সাহিত্য আৰু সংস্কৃতি*

৫) যোগীৰাজ বসু : *বেদান্ত আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্ম*

৬) বিমল মজুমদাৰ : *ভক্তি সাহিত্য*

*****

তৃতীয় বিভাগ
ভক্তিবাদৰ ধাৰণা

বিভাগৰ গঠন ঃ

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

৩.৩ ভক্তিৰ ধাৰণা

৩.৪ ভক্তিবাদৰ পৰিচয়

৩.৫ ভক্তিবাদৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

৩.৬ ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্য

৩.৭ ভক্তিবাদৰ গুৰিধৰোঁতাসকল

৩.৮ ভক্তিবাদ আৰু সমাজজীৱন

৩.৯ সাৰাংশ (Summing Up)

৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

৩.১১ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

মানৱ সমাজৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ সৈতে স্বাভাৱিকভাৱেই সেই সমাজৰ বিশ্বাস, পৰম্পৰা, ধ্যান ধাৰণা আৰু সামগ্ৰিক স্বৰূপ আদিৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে। মানৱ ইতিহাসৰ স্তৰে স্তৰে নতুন নতুন চিন্তা আৰু গভীৰ দাৰ্শনিকতাৰ আভাষ সহজে পৰিলক্ষিত হয়। মানুহৰ চিন্তন, মনন, কৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ অকৃত্ৰিম অভিব্যক্তি ঘটে সাহিত্য, সংস্কৃতি আৰু অন্যান্য ৰূপত। সাহিত্যই লিখিত ৰূপ পোৱাৰ পূৰ্বে মৌখিক অভিব্যসিক্তৰ দ্বাৰাই জনজীৱনৰ মাজত ভাৱৰ স্বতস্ফূৰ্ত প্ৰকাশ ঘটিছিল। সমস্ত ভাৰতীয় মনীষাৰ উজ্বল চানেকি সাহিত্য গ্ৰন্থৰ মাজতেই জাজ্বল্যমান হৈ আছে। ভাৰতীয় সমাজ মূলত অধ্যাত্মবাদী। ৰাষ্টা বা পন্থাৰ ভিন্নতা থাকিলেও পৰমশক্তিক নিজ উপাসনা পদ্ধতিৰে মানৱ সমাজে আৰাধনা কৰি আহিছে। ভাৰতীয় সভ্যতা, সংস্কৃতি আৰু সাহিত্যত ভক্তি এক অনস্বীকাৰ্য উপাদান। ভক্তি তত্বৰ উত্থান আৰু ইয়াৰ ব্যাপক আন্দোলনে জাতি, ভাষা, ধৰ্ম, পন্থা, অঞ্চল নিৰ্বিশেষে সকলোকে উদ্বুদ্ধ কৰিছে। বৈদিক সাহিত্যত উল্লেখিত ভক্তিতত্ব আৰু দাৰ্শনিক চেতনাক পৰৱৰ্তী সময়ৰ মধ্যযুগীয় ভক্তি আন্দোলনৰ সময়ত সৰল আৰু মধুৰ ৰূপত উপস্থাপন কৰা হৈছে। আঞ্চলিক ভাষাত ভক্তি সাহিত্যৰ অনুবাদ আৰু নতুন সৃষ্টিৰ দ্বাৰা এই আন্দোলনক অধিক জনমুখী কৰি তোলা হৈছে। ভক্তিচেতনাই এক জনআন্দোলনৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু এইদৰে ভক্তিবাদৰ উন্মেষ ঘটে। এই অধ্যায়ত ভক্তিবাদৰ সকলো দিশ পাৰ্যমানে সামৰি লোৱাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়ত ভক্তিবাদৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হ'ব। অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপোনালোকে—

- ভক্তিবাদৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ভক্তিবাদৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে জনাৰ সুযোগ পাব।
- ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে সুস্পষ্ট ৰূপত জানিবলৈ পাব।
- ভক্তিধৰ্ম বা ভক্তিবাদৰ গুৰিধৰোঁতা মহান প্ৰতিভাসকলৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।
- সমাজ জীৱনত ভক্তিবাদৰ সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।

৩.৩ ভক্তিৰ ধাৰণা

সংস্কৃতৰ ভজ্ ধাতুৰ লগত ক্তিন প্ৰত্যয়ৰ সংযোগৰ ফলত ভক্তি শব্দৰ উদ্ভৱ হৈছে। সাধাৰণভাৱে ভক্তি শব্দৰ অৰ্থ হ'ল ভজন কৰা বা সেৱা কৰা। নিজৰ ইষ্টজনাক শ্ৰদ্ধাৰে ভজন বা সেৱা কৰাই হ'ল ভক্তি। ভাৰতীয় প্ৰাচীন সাহিত্যত ভক্তিৰ উল্লেখ সহজেই উপলব্ধ। বিশেষকৈ ঋকবেদৰ বিষ্ণুসুক্ত আৰু বৰুণসুক্তত ভক্তিৰ বিষয়ে সবিস্তাৰে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এই ভক্তি বিভিন্ন ৰূপত সাধিত হ'ব পাৰে। ঈশ্বৰভক্তি, গুৰুভক্তি, মাতৃভক্তি, পিতৃভক্তি, দেৱভক্তি আদি বিবিধ ৰূপত ভক্তি অৰ্পিত হ'ব পাৰে। সেয়ে ভক্তিৰ বিষয়ে খুব সংক্ষেপতে কোৱা হৈছেঃ

'ভজনম্ ভক্তি'

অৰ্থাৎ উপাস্যজনৰ ভজনেই হ'ল ভক্তি। ভক্তিৰ মাধ্যমেৰে আত্মা-পৰমাত্মাৰ মিলন সম্ভৱ। প্ৰকৃত ভক্তিৰ দ্বাৰাই মোক্ষ প্ৰাপ্তি হয়। ভক্তিৰ জৰিয়তে প্ৰকৃত জীৱন সত্যৰ সন্ধান লাভ কৰিব পাৰি। অজ্ঞানতা, সংকীৰ্ণতা, অমানৱীয়তা, ক্ৰোধ-লোভ আদিৰ তামসিক প্ৰবৃত্তিৰ পৰা ভক্তিযোগৰ দ্বাৰাই মুক্তি লাভ কৰিব পাৰি। ভক্তিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সাত্বিকী ভক্তি, ৰাজসী ভক্তি, তামসী ভক্তি, নিৰ্গুণ ভক্তি, সগুণ ভক্তি, নবধা ভক্তি আদি। ভক্তি শব্দৰ অৰ্থ মহত্ব, ব্যাপকতা, প্ৰকাৰ আদিৰ অধ্যয়ন কৰিলে মানৱ জীৱনত ভক্তিৰ সৰ্বব্যাপক প্ৰভাৱ আৰু প্ৰেৰণা সহজতে লক্ষ্য কৰিব পাৰি। ভক্তিয়ে মানৱ মনৰ অজ্ঞানতা দূৰ কৰি জ্ঞানৰূপী পোহৰ বিলায়।

ভক্তিৰ পৰিভাষানো কি? এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন আচাৰ্য আৰু মহাপুৰুষে নিজৰ মতামত আগবঢ়াইছে। মহৰ্ষি নাৰদৰ দ্বাৰা ৰচিত 'নাৰদ ভক্তিসূত্ৰ' নামৰ গ্ৰন্থত ভক্তিৰ সংজ্ঞা, মহত্ব, গভীৰতাৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোকপাত কৰা হৈছে। নাৰদ ভক্তিসূত্ৰত ভক্তিৰ পৰিভাষা এইদৰে দিয়া হৈছেঃ

১। সা ত্বস্মিন্ পৰম্ প্ৰেমৰূপা।

অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি নিবেদিত পৰম প্ৰেমেই হ'ল ভক্তি।

২। পূজাদিত্বনুৰাগ ইতি পাৰাশৰ্য্য।

অৰ্থাৎ ভগৱানৰ পূজা আদিত উৎপন্ন অনুৰাগ আদিয়ে হ'ল ভক্তি।

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ ৰচনাতো ভক্তি সম্পৰ্কে সুন্দৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। গুৰুজনাৰ প্ৰধান শিষ্য মাধৱদেৱৰ ৰচনাতো ভক্তিৰ বিষয়ে সুস্পষ্ট উল্লেখ কৰা হৈছে। শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঘোষণা কৰি কৈছে ঃ

জ্ঞানত কৰ্মত কৰি ভকতিসে মহা শ্ৰেষ্ঠ
ভকতি মধ্যত শ্ৰেষ্ঠ দুই।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ইটো আক ধৰিলেক যিটো
বিধিৰ কিঙ্কৰ সিটো নুই।

(কীৰ্তনঘোষা)

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও ভক্তিৰ লক্ষণ আৰু শ্ৰেষ্ঠত্ব সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। লক্ষণীয়ভাৱে শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ দৰে মাধৱদেৱেও শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্তনৰ মাহাত্ম্য নিজৰ ৰচনাৱলীত প্ৰকাশ কৰিছে ঃ

শ্ৰৱণ কীৰ্তন আদি প্ৰধান ভকতি
তাকেসে কৰিবো মাত্ৰ বিবক্ষা সম্প্ৰতি
শ্ৰৱণ কীৰ্তন ধ্যান অৰ্চ্চন আদৰ
ইসব ভক্তিৰ ফল শুনা নিৰন্তৰ। (ৰত্নাৱলী)

ভক্তি এক মানসিক অনুৰাগযুক্ত অৱস্থা। আত্মা-পৰমাত্মা বা ভক্তি ভগৱানৰ মাজত ভক্তি হ'ল এক সুদৃঢ় সেতু। কোনো কোনোৰ মতে ভক্তিৰ মূল আধাৰ হ'ল মানৱ হৃদয়। প্ৰেম আৰু শ্ৰদ্ধাৰ সংযোগত ভক্তিৰ উৎপত্তি হয়। যুগ যুগ ধৰি সমাজ জীৱনত ভক্তি এক অপৰিহাৰ্য তত্ব ৰূপে বিবেচিত হৈ আহিছে। ভক্তিৰ সৰ্বব্যাপকতা, গভীৰতা আৰু উচ্চ আদৰ্শ মানৱ সমাজত নিঃসন্দেহে প্ৰতিফলিত হোৱা বুলি ক'ব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নঃ

ভক্তিৰ পৰিভাষা কি? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

....

....

....

....

....

৩.৪ ভক্তিবাদৰ পৰিচয়

মূলতঃ ভক্তিৰ পৰাই ভক্তিবাদৰ উৎপত্তি হৈছে। ভক্তিবাদৰ সৰ্বপ্ৰথম স্বৰূপ বৈদিক কালত প্ৰত্যক্ষ কৰা হয়। ভক্তিৰ অৱতাৰবাদৰ দৰ্শন প্ৰথমে নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ স্তুতিৰ মাজেৰে পৰিলক্ষিত হয়। বেদৰ মতে বিষ্ণুৱেই হ'ল পৰম কল্যাণকাৰী দেৱতা। অন্যহাতে শতপথ

ব্ৰাহ্মণৰ মতে বিষ্ণু হ'ল সৰ্বোপৰি, সৰ্বশক্তিমান দেৱতা। ঋকবেদতেই ভক্তিৰ পালনীয় বিধি-বিধানৰ উল্লেখ পোৱা গৈছে। এইদৰে স্পষ্ট হয় যে ভক্তিবাদ মূলতঃ বিষ্ণুকেন্দ্ৰিক। বিষ্ণুক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দেৱতাৰূপে ভক্তিবাদীসকলে মানি লৈছে। পৰৱৰ্তী সময়ত মধ্যযুগীয় ভক্তি আন্দোলনৰ সময়ত ভক্তিবাদৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ ঘটে। ভক্তি আন্দোলনৰ গুৰি ধৰিছিল তামিলনাডুৰ শৈৱ নয়নাৰ আৰু বৈষ্ণৱ আলোৱাৰ সম্প্ৰদায়ে। এই ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰথম প্ৰচাৰকৰূপে আদিগুৰু শংকৰাচাৰ্য্যক মানত্য দিয়া হয়। শংকৰাচাৰ্য্যই হিন্দু ধৰ্মৰ পুনৰুত্থান আৰু সামাজিক সংস্কাৰৰ লগতে ভক্তি তথা দৰ্শনৰ এক উচ্চ আদৰ্শ দাঙি ধৰে। ভক্তিবাদী আন্দোলনে এক নতুন ব্যাপ্তি লাভ কৰে। ভক্তি এখ অনুৰাগ, আদৰ্শ আৰু সমৰ্পনৰ পন্থা কিন্তু ভক্তিবাদ এক সৰ্বব্যাপক জনমুখী আন্দোলন। ভক্তিবাদৰ মাধ্যমেৰে বিষ্ণুৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰকাশ আৰু সৰ্বজনমুখী জনচেতনাই নতুন মাত্ৰা লাভ কৰে। ভক্তিবাদৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ দেশতে এক নতুন আৰু ব্যাপক জনআলোড়নৰ সৃষ্টি হয়। ভক্তিবাদৰ জৰিয়তে দেশৰ সকলো প্ৰান্ততে এক আমূল ধাৰ্মিক, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন সাধিত হয়। তত্ব আৰু দৰ্শনৰ পৰিধি অতিক্ৰমী ভক্তিবাদী ধ্যান ধাৰণাই সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোককে উদ্বুদ্ধ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নঃ

ভক্তিবাদ কাক বোলে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

....

....

....

....

....

৩.৫ ভক্তিবাদৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

এই কথা ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে বৈদিক কালতে ভক্তিবাদৰ প্ৰথম স্বৰূপ লক্ষ্য কৰা হৈছিল। ভক্তিবাদৰ মূল আৰাধ্য দেৱতা বিষ্ণু। বিষ্ণুৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব আৰু মাহাত্ম্য প্ৰকাশৰ দ্বাৰাই ভক্তিবাদী চেতনাই ব্যাপকতা লাভ কৰে। কিন্তু ভসিক্তবাদৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ ঘটে মধ্যযুগীন ভক্তি আন্দোলনৰ মাধ্যমেৰে। এই আন্দোলনত ঈশ্বৰৰ প্ৰতি অসীম ভক্তি, ঈশ্বৰৰ মহিমা, ভাতৃত্ববোধ, সংস্কাৰমুখী দৃষ্টিভংগী, উচ্চ আদৰ্শ আৰু জনমুখী চেতনাৰ প্ৰকাশ ঘটে। সপ্তম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈ এই ভক্তি আন্দোলনে সৰ্বপ্ৰথমে দক্ষিণ ভাৰতৰ তামিলনাডুত ব্যাপক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। শৈৱপন্থা বিশ্বাসী নয়নাৰ আৰু বৈষ্ণৱপন্থা বিশ্বাসী আলৱাড়সকলে এই ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত কৰে। আদিগুৰু তথা মহান দাৰ্শনিক শংকৰাচাৰ্য্যক এই আন্দোলনৰ প্ৰথম আৰু শক্তিশালী গুৰিধৰোঁতা বুলি মানি লোৱা হয়।

এই প্ৰসংগতে এই প্ৰশ্নৰ উদ্ৰেক হোৱা স্বাভাৱিক যে নয়নাৰ আৰু আলোৱাড়সকল প্ৰকৃততে কোন আছিল? সনাতন হিন্দু ধৰ্মৰ ভগৱান শিৱৰ পৰমভক্ত আছিল নয়নাৰ। নয়নাৰ জন্ম তামিলনাডুত হৈছিল। প্ৰাপ্ত তথ্যমতে সৰ্বমুঠ ৬৩ জন নয়নাৰ ভক্তসাধক আছিল। শৈৱদৰ্শন আৰু ভক্তি প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰত নয়নাৰসকলৰ ভূমিকা সৰ্বজনবিদিত। নয়নাৰ সম্পদায়ৰ কৰইক্কল অময়ৰ নামে এগৰাকী প্ৰখ্যাত মহিলা কবিও আছিল। নয়নাৰসকলে ভগৱান শিৱক আৰাধনা কৰি বহুতো সুন্দৰ ভক্তিগীতৰ ৰচনা কৰিছিল। চোল ৰজা ৰাজৰাজ প্ৰথমৰ এক শিলালেখত তেওঁৰ দ্বাৰা তঞ্জাৱৰৰ মহামন্দিৰত নয়নাৰ দ্বাৰা ৰচিত ভজন আৰু অন্য ভক্তিগীতৰ আৰম্ভণি কৰা বুলি উল্লেখ আছে।

আনহাতে বিষ্ণুৰ অনুগামী ভক্ত সাধকসকলক আলৱাৰ বুলি কোৱা হয়। ব্যুৎপত্তিগতভাৱে আলৱাৰ শব্দৰ অৰ্থ হ'ল জ্ঞানী ব্যক্তি। কিন্তু বাৰজন বৈষ্ণৱ ভক্তৰ উদ্দেশ্য আলৱাৰ শব্দৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। আণ্ডাল আলৱাড়সকলৰ মাজত একমাত্ৰ মহিলা ভক্তকবি আছিল। আলৱাড়সকলৰ শেষৰ পৰ্যায়ৰ কবিসকলৰ ভিতৰত নাম্মালৱাৰ আৰু তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য মধুৰ কবিৰ ৰচনাই ব্যাপক খ্যাতি আৰু জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। আলৱাড়সকলৰ সংস্পৰ্শলৈ আহি সিংহবিষ্ণু, নৰসিংহবৰ্মা, দণ্ডিবৰ্মা প্ৰভৃতি পল্লৱ বংশৰ ৰজাসকলেও বৈষ্ণৱ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। এইদৰে আলোৱাড় সম্প্ৰদায়ৰ বৈষ্ণ ভক্তিবাদী আন্দোলনে ৰজা-প্ৰজা সমন্বিতে সকলোকে সমাহিত কৰিছিল।

আদিগুৰু শংকৰাচাৰ্য্য আৰু ৰামানুজৰ অদ্বৈতবাদ আৰু বিশিষ্টাদ্বৈতবাদী দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তই এই সময়ছোৱাতে ব্যাপক প্ৰসাৰ লাভ কৰে। শংকৰাচাৰ্য্যৰ ব্ৰহ্মসূত্ৰত "অহং ব্ৰহ্মাস্মি" আৰু "ব্ৰহ্মসত্য জগতমিথ্যা" বুলি উল্লেখ কৰিছে। সহজ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে অদ্বৈতবাদৰ মতে ব্ৰহ্মাই হ'ল সত্য আৰু জীৱ তথা জগত ব্ৰহ্মাৰ প্ৰকাশ মাথোঁ; সেয়ে ব্ৰহ্ম আৰু জগত ভিন্ন বা দ্বৈত নহৈ অভিন্ন বা অদ্বৈত। সেয়ে এই দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তক অদ্বৈতবাদৰূপে জনা যায়। আনহাতে বিশিষ্টাদ্বৈত নামৰ দাৰ্শনিক সিদ্ধান্ত অনুসৰি জগত আৰু জীৱাত্মা ব্ৰহ্মাতকৈ পৃথক আৰু বিশিষ্ট। ব্ৰহ্ম আৰু জগত তথা জীৱৰ সম্পৰ্ক সূৰ্য্য আৰু সূৰ্য্যৰশ্মিৰ দৰে। ৰামানুজে শংকৰাচাৰ্য্যৰ জগতমিথ্যা সিদ্ধান্তক স্বীকাৰ কৰা নাই। ৰামানুজৰ মতে এই জগতৰ স্ৰষ্টাও ব্ৰহ্ম। গতিকে জগত মিথ্যা বা মায়া হ'ব নোৱাৰে। বৰং জীৱ আৰু জগত বিশিষ্ট আৰু বাস্তৱিক।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ৰামানন্দৰ মাধ্যমেৰে দাক্ষিণাত্যত উদ্ভৱ হোৱা ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰৱাহ উত্তৰ ভাৰতলৈ বিয়পি পৰে। এই সম্পৰ্কে হিন্দী সাহিত্যত এটি প্ৰখ্যাত উক্তি প্ৰচলিত ঃ

ভক্তি দ্ৰাবিড় উপজী
লায়ে ৰামানন্দ
প্ৰকট কিয়া কবীৰ নে
সপ্ত দ্বীপ নব খণ্ড।

অৰ্থাৎ ভক্তি আন্দোলনৰ উৎপত্তি দ্ৰাবিড় বা দাক্ষিণাত্যত হয়। ৰামানন্দই এই

ভক্তিৰ অমৃতধাৰা উত্তৰ ভাৰতলৈ বোৱাই আনে। পৰৱৰ্তী সময়ত কবীৰদাসে সপ্ত দ্বীপ আৰু নৱ খণ্ডত ইয়াৰ প্ৰসাৰ ঘটায়।

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰান্তে প্ৰান্তে আঞ্চলিক ভাষাত ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰসাৰ ঘটে। পূৰ্বতে থকাৰ দৰে ভাষাৰ দুৰ্বোধ্যতাৰ সমস্যা নোহোৱা হয়। নিজ স্থানীয় ভাষাত ভক্তি সাহিত্য উপলব্ধ হোৱাৰ লগে লগে সাধাৰণ জনতা ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সৈতে সংপৃক্ত হৈ পৰে। ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সৈতে সাধাৰণ লোকৰ সহজ সম্পৰ্ক স্থাপিত হোৱাৰ ফলত এই আন্দোলনে ব্যাপক জনচেতনা গঢ়ি তুলিবলৈ সক্ষম হয়। ধাৰ্মিক, সামাজিক, সাংস্কৃতিক, সাহিত্যিক দৃষ্টিৰেও ভক্তিবাদী জনআন্দোলনে ব্যাপক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে।

ভক্তিবাদী আন্দোলন কি কি শাখাত বিভাজিত? এই প্ৰসংগত বিভিন্ন সমালোচক আৰু পণ্ডিতে নিজস্ব দৃষ্টিভংগী আৰু প্ৰাপ্ত তথ্যৰ আধাৰত বিভিন্ন ভক্তিধাৰাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। কিন্তু প্ৰায়বোৰ ব্যাখ্যা অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত ভক্তিবাদী আন্দোলনক মূলতঃ দুটা ভাগত ভগাব পাৰি— (১) সগুন বা সাকাৰ, (২) নিৰ্গুন বা নিৰাকাৰ। সগুন বা সাকাৰ মত অনুসৰি বিষ্ণু বা আৰাধ্য নিৰাকাৰ বা নিৰ্গুন নহয়। তেওঁ সাকাৰ আৰু বিৰাট শক্তিমান। সগুন ধাৰাটো আকৌ দুটা উপধাৰাত বিভক্ত— (১) ৰামভক্তি শাখা, (২) কৃষ্ণভক্তি শাখা। ৰামভক্তি শাখাৰ আৰাধ্য হ'ল মৰ্যাদা পুৰুযোত্তম অযোধ্যা নিবাসী শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ। এই শাখাৰ সৰ্বাধিক খ্যাতিমান ভক্ত কবিগৰাকী হ'ল গোস্বামী তুলসী দাস। ৰামচৰিত মানস তুলসী দাসৰ অমৰ কৃতি। আনহাতে কৃষ্ণভক্তি শাখাৰ উপাস্য হ'ল বৃন্দাবনবিহাৰী, সুদৰ্শনধাৰী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ। সুৰদাস, মীৰাবাঈ, শ্ৰীচৈতন্য, পঞ্চসখা, শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, দামোদৰদেৱ আদিয়ে কৃষ্ণভক্তি শাখাৰ মূল ভক্তিচেতনাক সাধাৰণজনৰ ওচৰলৈ লৈ যায়। কৃষ্ণভক্তি শাখাই দেশৰ প্ৰান্তে প্ৰান্তে ভক্তিবাদৰ জোঁৱাৰ তোলে। মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল ৰামচন্দ্ৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণক বিষ্ণুৰ অৱতাৰৰূপে গণ্য কৰা হয়। আমাৰ ভাৰতীয় সভ্যতাৰ আটাইতকৈ চৰ্চিত দুখন মহাকাব্য ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ মুখ্য চৰিত্ৰ দুটি হ'ল ক্ৰমে ঃ ৰামচন্দ্ৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ।

আনহাতে নিৰ্গুন ভক্তিধাৰা আকৌ দুটা উপধাৰাত বিভাজিত। সেই উপধাৰা দুটা হ'ল— (১) জ্ঞানমাৰ্গী, (২) প্ৰেমমাৰ্গী বা চুফীভক্তিকাব্য। জ্ঞানমাৰ্গী ভক্তিবাদৰ মতে ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ প্ৰকৃত মাধ্যম হ'ল জ্ঞান। প্ৰকৃত জ্ঞানৰ জৰিয়তেহে শুদ্ধ ভক্তি সম্ভৱ আৰু শুদ্ধ ভক্তিৰ দ্বাৰাহে পৰমশক্তিৰ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰি। কবীৰদাস জ্ঞানমাৰ্গী ভক্তিধাৰাৰ সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় ভক্ত কবি। ৰৈদাস, দাদু-দয়াল, সুন্দৰদাস, মলুক দাস, দৰিয়াদাস, ধৰমদাস, সন্তলাল, চৰণদাস, ভীখা আদি জ্ঞানমাৰ্গী কবিয়ে জ্ঞানৰ উপাসনা, ধাৰ্মিক উদাৰতা, সামাজিক সংস্কাৰ, ভাতৃত্ববোধ, দাৰ্শনিকচেতনা, ভেদাভেদৰ বিৰোধ আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ উপাসকৰূপে জ্ঞানমাৰ্গী ধাৰাৰ ভক্ত কবিসকলে সকলোৰে মনত জ্ঞানৰ প্ৰতি অনুৰাগ আৰু সামাজিক সৌহাৰ্য্য জগাই তোলাৰ চেষ্টা কৰিছিল।

প্ৰেমমাৰ্গী বা চুফী সাহিত্যয়ো ভক্তিবাদী আন্দোলনত ব্যাপক সমাদৰ লাভ কৰিছিল। এই পন্থৰ মতে কেৱল প্ৰেমৰ দ্বাৰাহে ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তি সম্ভৱ হ'ব পাৰে। অখিল

ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰতিটো কণ কণতেই নিৰাকাৰ শক্তি নিহিত হৈ আছে। সেয়ে সকলো উপাদানৰ প্ৰতি প্ৰেমময় হ'ব পাৰিলেহে পৰমাত্মাৰ সান্নিধ্য আৰু আশ্ৰয় লাভ কৰা সম্ভৱ হ'ব। প্ৰেমমাৰ্গী বা চুফী ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সৰ্বাধিক প্ৰসিদ্ধ ভক্ত কবি গৰাকী হ'ল মালিক মুহম্মদ জায়সী। জায়সীৰ প্ৰখ্যাত ৰচনা হ'ল পদ্মাৱত। জায়সীৰ উপৰিও মন্‌ঝন, কল্লোল, কুতুবন, ঈশ্বৰদাস আৰু মুল্লা দাউদ আদি ভক্ত কবিয়েও চুফী ভক্তিবাদী কাব্যধাৰাক সুসমৃদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। অসমত আজান ফকীৰেও ব্যাপক সংখ্যাত উৎকৃষ্ট চুফী সাহিত্য ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

এইদৰে এই কথা স্পষ্ট যে ভক্তিবাদৰ বিকাশত বিভিন্ন শাখা, উপশাখা আৰু পন্থাত বিভাজিত ভক্ত কবিসকলে অৰিহণা যোগাই থৈ গৈছে। ভক্তি সাধনাক সবল ৰূপত ভক্তিবাদৰ ৰূপ দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত মধ্যযুগীন ভক্ত কবিসকলৰ অৱদান অনস্বীকাৰ্য। দেশৰ চুকে কোণে ভক্তিবাদৰ প্ৰবল ঢৌ প্ৰৱাহিত হয় আৰু এই প্ৰৱাহে সামাজিক জীৱনকো গভীৰভাৱে চুই যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভক্তিবাদী আন্দোলন মূলতঃ কি কি শাখাত বিভক্ত ? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

....

....

....

....

....

৩.৬ ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্য

ভক্তিবাদ ভাৰতীয় জনজীৱনক আলোড়িত কৰা এক আধ্যাত্মিক আৰু সামাজিক জাগৰণ। ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্যৰাজিক নিম্নলিখিত ৰূপত লক্ষ্য কৰিব পাৰি ঃ

(ক) একেশ্বৰবাদ ঃ ভক্তিবাদৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হ'ল এক ঈশ্বৰত বিশ্বাস। বহুধাবিভক্ত ভক্তি সাধনাৰ পৰিৱৰ্তে একেশ্বৰবাদৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে "এক দেৱ এক সেৱ এক বিনে নাই কেৱ" বুলি একমাত্ৰ ভগৱান বিষ্ণুকে উপাসনা কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰোপৰি চুফী সাহিত্যতো ইছলামৰ একেশ্বৰবাদৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ দেখা যায়। ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ প্ৰায়বোৰ ৰচনাতেই অনেক দেৱ-দেৱীৰ পৰিৱৰ্তেএক পৰম শক্তিক আৰাধনা কৰাৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা হৈছে। এইদৰে স্পষ্ট যে একেশ্বৰবাদ ভক্তিবাদৰ অন্যতম বিশেষত্ব।

(খ) মূল আদৰ্শ ভক্তি ঃ ভক্তিবাদৰ মূল আধাৰ ভক্তি। ভক্তিক মূলাধাৰ হিচাপে লৈয়েই ভক্তিবাদৰ বিকাশ হৈছে। বৈদিক কাল হওক বা মধ্যযুগীয় সময়খণ্ডই হওক ভক্তিক সৰ্বোপৰি

মহত্ব দিয়া পৰিলক্ষিত হৈছে। জ্ঞান, ক্ৰিয়া, সাধনা আদিতকৈ শুদ্ধ ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঘোষণা কৰা হৈছে। ভক্তিৰ দ্বাৰা জীৱন সাৰ্থক হয় আৰু মনৰ সকলো বেদনা দূৰ হয় ঃ

শ্ৰৱনাদি প্ৰধান ভকতি ভৈল যাৰ
নৰকাদি যাতনায়ো দুঃখ নোহে তাৰ। (ৰত্নাৱলী)

(গ) সামাজিক চেতনা ঃ ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ মাজত শক্তিশালী ৰূপত সামাজিক চেতনা নিহিত হৈ আছিল। সেয়ে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোক এই ভক্তিবাদী জাগৰণৰ সৈতে সংপৃক্ত হৈ পৰিছিল। পূৰ্বৰ পৰাই উপেক্ষিত, বঞ্চিত আৰু অৱদমিত শ্ৰেণীৰ লোকে ভক্তিবাদী আন্দোলন আৰু সামাজিক সংস্কাৰৰ দ্বাৰা নতুন পোহৰেৰে জীৱন আলোকিত হৈ উঠে। এই সামাজিক চেতনা ভক্তিবাদী জাগৰণৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

(ঘ) মানৱতাবাদী দৃষ্টিভংগী ঃ ভক্তিবাদী জনজাগৰণৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হ'ল মানৱতাবাদ। সমাজৰ সকলো স্তৰৰ মানুহৰ মনত ভক্তি, ভাতৃত্ব আৰু মৰ্যাদাৰ ভাৱ এই আন্দোলনে জগাই তুলিছিল। সমাজৰ অৱদমিত, নিষ্পেষিত লোকসকলেও মানৱতাবাদী সান্নিধ্য আৰু অংশীদাৰত্ব লাভ কৰিছিল। নাৰীসকলেও ভক্তিবাদী পৰিক্ৰমাত সক্ৰিয়ভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। সমাজৰ উপেক্ষিত, দলিত, পিছপৰা লোকসকলেও এই ব্যাপক জনজাগৰণৰ সময়ত ভক্তিসুধা পাণ কৰি সমাজত সমুচিত স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

নাহি ভকতিত জাতি অজাতি বিচাৰ
কৃষ্ণত ভকতি সমস্তৰে অধিকাৰ।

(ঙ) আঞ্চলিক ভাষাৰ প্ৰয়োগ ঃ ভক্তিবাদৰ জাগৰণৰ সময়ত বহুভাষিক ভাৰতবৰ্ষৰ চুকে কোণে প্ৰান্তীয় বা আঞ্চলিক ভাষাত ভক্তিবাদৰ ব্যাপক প্ৰচাৰ হয়। প্ৰান্তীয় বা আঞ্চলিক ভাষাত ভক্তিবাদী সাহিত্য ৰচিত হয়। ইয়াৰ ফলত সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত ভক্তিগ্ৰন্থসমূহৰ ভাষিক দুৰ্বোধ্যতাৰ প্ৰশ্নটোৰ আশু সমাধান ওলায়। নিজ ভাষাত ৰচিত ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ অমিয় সুধা সকলো স্তৰৰ লোকেই পান কৰিবলৈ পায়। অসমীয়া ভাষাত শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, ভট্টদেৱ; বাংলা ভাষাত শ্ৰীচৈতন্য, ব্ৰজ ভাষাত সুৰদাস, অৱধী ভাষাত তুলসীদাস, উড়িয়া ভাষাত পঞ্চসখা, মাৰাঠী ভাষাত তুকাৰাম, গুজৰাটী ভাষাত নৰসী মেহতাকে আদি কৰি অনেক ভক্ত কবিয়ে আঞ্চলিক ভাষাৰ প্ৰয়োগেৰে ভক্তিবাদী চেতনাক জনসাধাৰণৰ অধিক ওচৰ চপাই নিয়ে।

(চ) আড়ম্বৰহীন জীৱন যাপন ঃ ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ বেলিকা সকলো ভক্ত কবিয়ে বিলাসিতাৰ পৰা বহু যোজন দূৰত থাকি সহজ সৰল জীৱন যাপনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। এই কালছোৱাৰ বহু সংখ্যক ভক্ত কবিয়েই আশ্ৰমত থাকি ভক্তিসাধনা কৰিছিল। একাংশ ভক্ত কবিয়ে সাংসাৰিক বান্ধোনৰ পৰা দূৰত থাকি ভগৱান ভক্তিত নিজকে বিলীন কৰি দিছিল। বিলাসিতা, স্বাচ্ছন্দ, আড়ম্বৰ আদিৰ পৰা এই ভক্তসকলে দূৰত্বত অৱস্থান কৰিছিল। সাধাৰণ জনতাৰ সৈতে একেলগে মিলিজুলি ভক্তিবাদৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ ঘটাই ভক্ত কবিসকলে নিজৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

(ছ) নাম-কীৰ্তন ভজনৰ মহত্ব ঃ ভক্তিবাদী জনজাগৰণৰ সময়ত নাম, কীৰ্তন ভজন আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। “শাস্ত্ৰৰ উত্তম গীতা ভাগৱত ধৰ্মৰ উত্তম নাম” আদিৰ দৰে মনোৰম, সৰল ঘোষাৰ দ্বাৰা শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে নামধৰ্মৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঘোষণা কৰি থৈ গৈছে। নাম, কীৰ্তন, ভজন আদি সহজ-সৰল ভাষাত ৰচিত, সাংগিতিক ছন্দৰে সমৃদ্ধ, সকলোৰে সমস্বৰে গুনজনাব পৰা সৃষ্টি। হিন্দীৰ দোহা, পদ আদিও মূলতঃ ভক্তিগীত। মাধৱদেৱে এই কীৰ্তনৰ বিষয়ে এইদৰে উল্লেখ কৰিছে ঃ

শ্ৰৱণ কীৰ্তন আদি ভক্তি যত যত
একোকে সমস্তে পাপ হৰিবে শকত। (ৰত্নাৱলী)

(জ) সমৰ্পিত মনোভাৱ ঃ ভক্তিবাদী সাহিত্যত বিনয় আৰু আত্মলঘিমাৰ সুন্দৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। ভক্ত কবিসকলে ভগৱানৰ ওচৰত নিজক অতি ক্ষুদ্ৰ বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। এই কালছোৱাৰ ভক্ত সাধকসকলে নিজকে দুৰাচাৰী, অনাথ, পাপী, ভিখাৰী, দাস, অজ্ঞানী, মূঢ়মতি তথা অন্যান্য বিশেষণেৰে নিজকে সম্বোধন কৰিছে। তুলসী দাসে এঠাইত উল্লেখ কৰিছে ঃ

তু দয়াল দীন হৌ
তু দানী হৌ ভিখাৰী
হৌ প্ৰসিদ্ধ পাতকী, তু পাপ পুঞ্জহাৰী।

অৰ্থাৎ তুমি দয়ালু। মই দীন। তুমি দানী মই ভিখাৰী। মই পাপী তুমি পাপহৰণকাৰী।

(ঝ) সাম্প্ৰদায়িক সম্প্ৰীতি ঃ ভক্তিবাদী আন্দোলন আৰু সাহিত্যৰ মাজত সাম্প্ৰদায়িক সম্প্ৰীতিৰ ভাৱনা নিহিত হৈ আছে। মহাত্মা কবীৰদাসেই হওক বা অসমৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ কৰ্মৰাজিয়ে হওক, সাম্প্ৰদায়িক সৌহাৰ্যৰ পৰিচয় অনেক প্ৰসংগত স্পষ্ট হৈ পৰিছে। মহাপুৰুষজনাই নগাৰ নৰোত্তম, গাৰোৰ গোবিন্দ, মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ চান্দসাইকে আদি কৰি বিভিন্ন উপেক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰ লোকক দীক্ষা প্ৰদান কৰি সামাজিক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰে। আনহাতে কবীৰদাসেও কৈ গৈছে ঃ

পূজা কৰো না নামাজ গুজাৰু
এঁকৈ নিৰাকাৰ হৃদয়ৈ নমস্কাৰু।

অৰ্থাৎ পূজা পাঠ বা নামাজতকৈ এজন নিৰাকাৰ শক্তিক অন্তৰেৰে উপানাস কৰা উচিত।

(ঞ) মনোৰম সাহিত্য সৃষ্টি ঃ ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ বিভিন্ন দিশৰ লগতে অন্যতম উল্লেখনীয় দিশটো হ'ল অমৰ আৰু মহৎ সাহিত্য সৃষ্টি। এই সময়ছোৱাত দেশৰ ভিন্ন প্ৰান্তত মহান সাহিত্যৰ ৰচনা হয়। শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ ‘কীৰ্তনঘোষা’, ‘গুণমালা’, মাধৱদেৱৰ ‘নামঘোষা’, ভট্টদেৱৰ ‘কথা-গীতা’, গোস্বামী তুলসী দাসৰ ‘ৰামচৰিত মানস’ আৰু বিনয়পত্ৰিকা’, সুৰদাসৰ ‘সুৰসাগৰ’, কবীৰদাসৰ ‘দোহা’, মীৰাবাঈৰ ‘পদাৱলী’কে আদি কৰি বিভিন্ন মনোৰম সাহিত্যৰ সৃষ্টি এই কালছোৱাতে সাধিত হয়। সেয়ে ভক্তিবাদী

আন্দোলনৰ সময়ছোৱা সাহিত্য সৃজনৰ দৃষ্টিৰেও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই সাহিত্যৰাজিয়ে যুগে যুগে সাধাৰণ মানুহক জীৱনৰ সঠিক পথৰ সন্ধান দি আহিছে। ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ এই অক্ষয় কৃতি ভাৰতীয় সমাজ জীৱনৰ বাবে অমূল্য সম্পদ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

....

....

....

....

....

৩.৭ ভক্তিবাদৰ গুৰি ধৰোঁতাসকল

ভক্তিবাদৰ সবল আৰু সফল উত্থান তথা প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত একাংশ ভক্ত, কবি আৰু জননায়কৰ ভূমিকা অনস্বীকাৰ্য। এইসকল মহাপ্ৰাণ ব্যক্তিৰ মাৰ্গদৰ্শনত ভক্তিবাদী জাগৰণে নতুন মাত্ৰা লাভ কৰে। দেশৰ প্ৰান্তে প্ৰান্তে ভক্তিৰ প্ৰবল সোঁত প্ৰৱাহিত হয়। ভক্তিবাদৰ গুৰি ধৰোঁতা মহাপুৰুষসকলে ধাৰ্মিক আৰু সামাজিক জীৱনত নতুন সংস্কাৰমুখী পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ সক্ষম হয়। ভক্তিবাদৰ আলংকাৰিকসকলে জনসাধাৰণৰ মনত এক নতুন ভক্তিবোধ জগাই তোলে।

শংকৰাচাৰ্য, ৰামানুজ, ৰামানন্দ, কবীৰ, গুৰুনানক, শ্ৰীচৈতন্য, বল্লভাচাৰ্য, তুকাৰাম, নৰসী মেহতা, তুলসীদাস, সুৰদাস, মীৰাবাঈ, পঞ্চসখা, শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, দামোদৰদেৱ, ভট্টদেৱকে আদি কৰি অনেক মহান প্ৰতিভাই ভক্তিবাদৰ গুৰিবঠা ধৰে।

ভক্তিবাদৰ গুৰি ধৰোঁতা ভক্ত কবিসকলৰ বিস্তৃত জীৱন পৰিচয় আৰু সাহিত্যকৰ্মৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী বিভাগত বিতংকৈ আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.৮ ভক্তিবাদ আৰু সমাজজীৱন

ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ গভীৰ প্ৰভাৱ সমগ্ৰ ভাৰতৰ সমাজজীৱনত স্পষ্ট ৰূপত প্ৰতিফলিত হয়। এই আন্দোলনে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক, সামাজিক, আৰ্থিক, ধাৰ্মিক, সাংস্কৃতিক আদি কাৰণত নিৰাশ আৰু দিকবিদিক শূন্য হৈ পৰা সাধাৰণ জনতাৰ জীৱনত নতুন আশাৰ সঞ্চাৰ কৰে। বিভিন্ন পন্থা আৰু ধাৰাত বহুধাবিভক্ত হৈ পৰা সমাজখনত একতাৰ বান্ধোন সুদৃঢ় হৈ পৰে। এই ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ সমান্তৰালকৈ সমাজ নিৰ্মাণৰ

কামো আগবাঢ়ে। অসমত সত্ৰ, নামঘৰ আদি প্ৰতিষ্ঠা হয়। ইয়াৰ জৰিয়তে জাতীয় জীৱনলৈ পৰিৱৰ্তন আহে। শিক্ষা, সাংস্কৃতিক অনুশীলন, ধৰ্ম চৰ্চা, বয়ন কাৰ্য, ৰাজহুৱা বিষয় নিষ্পত্তিকে আদি কৰি বহুমুখী কৰ্মসংস্কৃতিৰ সূত্ৰপাত ঘটে। সমাজ জীৱনৰ পৰা বিচ্ছিন্নপ্ৰায় আৰু দিশহীন হৈ পৰা লোকসকলে নতুন পোহৰত নিজৰ স্থান আৰু সামাজিক মৰ্যাদা লাভ কৰে। ভক্তিয়ে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীকে সামৰি ঐক্য আৰু মৈত্ৰীৰ বাতাবৰণ গঢ় দিয়ে। মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ অভিব্যক্তি লক্ষণীয় ঃ

কিৰাট কছাৰি খাচি গাৰো মিৰি
যৱন কঙ্ক গোৱাল।
অচম মুলুক ৰজত তুৰক
কুবাচ ম্লেচ চণ্ডাল।।
আনো যত নৰ কৃষ্ণ সেবকৰ
সঙ্গত পবিত্ৰ হয়।
ভকতি লভিয়া সংসাৰ তৰিয়া
বৈকুণ্ঠে সুখে চলয়।

উত্তৰ ভাৰততো জাত-পাত, উচ্চ-নীচ, কৃষক-জমিদাৰ আদি ৰূপত থানবান হৈ পৰা সমাজ ব্যৱস্থা পুনৰ গঠন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ভক্তিবাদী আন্দোলনে এক সবল আৰু অৰ্থপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। কবীৰদাসে সামাজিক কুৰীতি, ভেদাভেদ, অন্ধবিশ্বাস আদিৰ বিষয়ে তীক্ষ্ণ ব্যংগ প্ৰকাশ কৰে। সকলো ধৰ্মাৱলম্বী লোকৰ মাজত চলি থকা সংকীৰ্ণতা তথা অন্যায়ক কবীৰদাসে মুকলিকৈ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছিল ঃ

"জাতি ন পুচো সাধু কা পুচ লিজিয়ে জ্ঞান।
মোল কৰো তলবাড় কা পড়া ৰহন দোয়াম্যান।"

অৰ্থাৎ জ্ঞানীৰ জাতি কি সেইটো নুসুধিবা, তেওঁক জ্ঞানেৰেহে জুখিবা। যিদৰে এখন তৰোৱাল ব্যৱহৃত হৈ থাকিলে সি কৰ্মক্ষম হৈ থাকে, পৰি থাকিলে সি অকামিলা হৈ পৰে।

গোস্বামী তুলসীদাসৰ ৰামচৰিত মানস নামৰ বহুলভাৱে জনপ্ৰিয় আৰু উচ্চস্তৰীয় মহাকাব্যখনৰ মাধ্যমেৰে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ মানুহৰ মাজত ভাতৃত্ব, মানৱতা আৰু একতাৰ বাণী বিলোৱা হৈছে। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই সমাজৰ উপেক্ষিত, অশিক্ষিত, অৱদমিত লোকসকলকো আকোঁৱালি লোৱাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হৈছে।

ৰামচৰিত মানস সম্পৰ্কে প্ৰখ্যাত সাহিত্যিক, সমালোচক হজাৰী প্ৰসাদ দ্বিবেদীৰ মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য ঃ

"তুলসীৰ সমস্ত কাব্য সমন্বয়ৰ বিৰাট প্ৰয়াস মাথোঁ। লোক আৰু শাস্ত্ৰৰ সমন্বয়, সংসাৰ আৰু বৈৰাগ্যৰ সমন্বয়, ভক্তি আৰু জ্ঞানৰ সমন্বয়, ভাষা আৰু সংস্কৃতিৰ সমন্বয়, নিৰ্গুন আৰু সগুনৰ সমন্বয়, পাণ্ডিত্য আৰু অপাণ্ডিত্যৰ সমন্বয়। ৰামচৰিত মানস আদিৰ পৰা অন্তলৈ সমন্বয় কাব্য।"

শ্ৰীচৈতন্য, গুৰুনানক, পঞ্চসখা, তুকাৰাম, নৰসী মেহতা আদি ভক্ত শিৰোমণিয়ে ক্ৰমশঃ বংগ, পঞ্জাৱ, উড়িষ্যা, মহাৰাষ্ট্ৰ, গুজৰাট আদি প্ৰান্তত ভক্তিবাদৰ উদাত্ত বাণীৰে সাধাৰণ জনতাক উদ্বুদ্ধ কৰে। নিজ নিজ ভাষাত, সহজ-সৰল ৰূপত ভক্তিগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোকৰ মাজত ভাতৃত্ব, উদাৰতা, প্ৰেম আৰু আধ্যাত্মিকতাৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰে।

নিঃসন্দেহে সামাজিক সংহতি সুদৃঢ় কৰা আৰু মানুহক নতুন পথপ্ৰদৰ্শন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ভক্তিবাদে এক ঐতিহাসিক আৰু সময়োপযোগী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। এই ভূমিকাৰ বাবেই ভক্তিবাদী আন্দোলনে সমাজ জীৱনৰ সৰ্বাংগীন উত্তৰণৰ দিশত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়াইছিল বুলি নদি ক'ব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভক্তিবাদে সমাজ জীৱনত কিদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছিল ? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

....

....

....

....

৩.৯ সাৰাংশ (Summing Up)

পৰমশক্তিক ভজন বা সেৱা কৰাৰ প্ৰবৃত্তিয়েই হ'ল ভক্তি। ভক্তি প্ৰেম আৰু শ্ৰদ্ধাৰ সমন্বয়ত সৃষ্টি হোৱা এক মানসিক অৱস্থা। ভক্তিৰ পৰাই ভক্তিবাদৰ বিকাশ হৈছে। ভক্তিবাদৰ প্ৰথম স্বৰূপ বৈদিক সাহিত্যত উপলব্ধ যদিও মধ্যযুগীন ভক্তি আন্দোলনৰ সময়ৰ পৰাই ভক্তিবাদৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ ঘটে। ভক্তিবাদৰ প্ৰসাৰৰ লগে লগে সমাজ জীৱনত বিপুল পৰিৱৰ্তন সাধিত হয়। ভক্তিবাদী পৰিক্ৰমা মূলত সগুন আৰু নিৰ্গুন পন্থাত বিভাজিত। পৰৱৰ্তী সময়ত এই পন্থ দুটা উপধাৰাত বিভাজিত হৈছে। ভক্তিবাদৰ প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত ভক্ত কবিসকলৰ বিশেষ অৱদান আছে। সহজ-সৰল জীৱনৰ অধিকাৰী ভক্তিবাদৰ গুৰি ধৰোঁতাসকলে আঞ্চলিক ভাষাত ভক্তি সাহিত্য ৰচনা কৰি এই আন্দোলনক সাধাৰণ জনতাৰ অধিক ওচৰ চপাই নিয়ে। সমাজৰ উপেক্ষিত, অৱদমিত আৰু পিছপৰা লোকসকলো এই ভক্তিবাদী জাগৰণৰ দ্বাৰা উপকৃত হয়। ভক্তিবাদী আন্দোলনে এইদৰে সমাজ জীৱনলৈ পৰিৱৰ্তনৰ ঢল বোৱাই আনে।

৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১) ভক্তিৰ ধাৰণা স্পষ্ট কৰি সমাজ জীৱনত ইয়াৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

২)	ভক্তিবাদ কি আৰু ইয়াৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে বহলাই লিখক।

৩)	ভক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্য কি কি? বিতংকৈ লিখক।

৪)	ভক্তিবাদৰ গুৰি ধৰোঁতাসকলৰ বিষয়ে লিখক।

৫)	আঞ্চলিক ভাষাৰ প্ৰয়োগে কিদৰে ভক্তিবাদৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ সহজসাধ্য কৰি তুলিছিল?

৩.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১। ধীৰেন্দ্ৰ বৰ্মা (সম্পা) ঃ সুৰ সাগৰ সাৰ

২। স্বামী প্ৰভুপাদ (সম্পা) ঃ শ্ৰীমদভাগৱতগীতা যথাযথ

৩। আচাৰ্য্য বলদেৱ উপাধ্যায় ঃ সংস্কৃত সাহিত্য বা ইতিহাস

৪। নগেন্দ্ৰ ঃ হিন্দী সাহিত্য বা ইতিহাস

৫। ভূপেন্দ্ৰ ৰায় চৌধুৰী ঃ ব্ৰজাৱলী সাহিত্য মুকুৰ

৬। প্ৰণতি শৰ্মা গোস্বামী (সম্পা) ঃ ভক্তি আন্দোলন আৰু শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ

৭। গিৰীশ শৰ্মা, মুকুণ্ড শৰ্মা (সম্পা) ঃ অসম বৈষ্ণৱবাদৰ ৰূপৰেখা

৮। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত

চতুৰ্থ বিভাগ

ভক্তিবাদী আলংকাৰিক

বিভাগৰ গঠন ঃ

৪.১ ভূমিকা (Introduction)
৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৪.৩ ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলৰ জীৱন আৰু সাহিত্য
৪.৪ ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য
৪.৫ ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সামাজিক প্ৰাসংগিকতা
৪.৬ ভক্তিবাদী আলংকাৰিকতা
৪.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৪.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ভক্তিবাদ ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্যৰ এক মহত্বপূৰ্ণ দিশ। মধ্যযুগীন ভক্তি আন্দোলনে সমাজ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত এক বিৰাট আধ্যাত্মিক, সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। সমাজ জীৱনৰ নতুন চেতনাৰে উদ্ভাসিত হৈ উঠিছিল। ভক্তিবাদ এক বিশিষ্ট ভক্তি আধাৰিত জনজাগৰণ। এই ভক্তিবাদী আন্দোলনক প্ৰকৃতাৰ্থত সাকাৰ কৰি তুলিছিল একাংশ সাহিত্যিক, সমাজ সংস্কাৰক আৰু ভক্ত কবিয়ে। এইসকল হ'ল ভক্তিবাদী ধ্যান ধাৰণাৰ প্ৰকৃত ৰূপকাৰ। এওঁলোকৰ সৃষ্টি আৰু প্ৰেৰণাই সমাজক নতুন দিগন্তৰ সন্ধান দিছিল। ভক্তিবাদক সুসংহত আৰু সমৃদ্ধ ৰূপত সাধাৰণ লোকৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱা ভক্তিবাদৰ সাহিত্যিক অৱদানৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা প্ৰয়োজন। ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলে নিজৰ অমৰ সৃষ্টিৰাজিৰ জৰিয়তে সমাজ জীৱনলৈ অভূতপূৰ্ব অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। এই অধ্যায়ত ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলৰ সাহিত্যৰাজিৰ বিষয়ে পৰিচয় দাঙি ধৰাৰ লগতে আলংকাৰিকসকলৰ বিষয়েও আলোকপাত কৰা হ'ব।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

'ভক্তিবাদী আলংকাৰিক' সম্পৰ্কীয় এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলৰ জীৱন আৰু সাহিত্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব,

- ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- সমাজ জীৱনত ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সাম্প্ৰতিক প্ৰাসংগিকতাৰ বিষয়ে নতুন চিন্তাৰ আভাষ পাব,
- ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ লগতে আধ্যাত্মিক চেতনা, দৰ্শন, মানৱতাবোধ, ভাষিক দক্ষতা, সামাজিক ঐক্য আদিৰ বিষয়েও তথ্যসমৃদ্ধ ব্যাখ্যা লাভ কৰিব।

৪.৩ ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলৰ জীৱন আৰু সাহিত্য

ভক্তবাদক নিজৰ সৃষ্টি আৰু অন্যান্য অৱদানেৰে সমৃদ্ধ কৰা সাহিত্যিকসকল বিশিষ্ট প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী আছিল। ধৰ্মগ্ৰন্থ, মৌলিক সৃষ্টি, সমাজ সংস্কাৰ, সহজ-সৰল জীৱন আৰু উচ্চ আদৰ্শৰ দ্বাৰা ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলে সাধাৰণ জনতাক নতুন পথৰ সন্ধান দিছিল। ভাৰতীয় সমাজ জীৱনক আধ্যাত্মিক দিশত নেতৃত্ব প্ৰদান কৰা পথপ্ৰদৰ্শক মহাপুৰুষসকলৰ জীৱন আৰু সাহিত্যৰ বিষয়ে এই অধ্যায়ত আভাষ দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে।

ৰামানন্দ ঃ

ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত ৰামানন্দ অন্যতম আছিল। বাবা ৰাঘবানন্দ ৰামানন্দৰ আধ্যাত্মিক গুৰু আছিল। ৰামানন্দৰ জন্ম আৰু মৃত্যুৰ সময় সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। তথাপি সকলো তথ্য, মতামত আৰু বৰ্ণনাৰ আধাৰত ৰামানন্দৰ জন্ম সময় আনুমানিক ১৩৬৮ খৃষ্টাব্দ আৰু মৃত্যু সময় ১৪৬৮ খৃষ্টাব্দ বুলি মানি লোৱা হয়। ৰামানন্দৰ জীৱন আৰু কৃতিত্ব সম্পৰ্কে 'শ্ৰীভক্তমাল' আৰু সিদ্ধান্তপঞ্চমাত্ৰা' আদি গ্ৰন্থত স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা গৈছে। ৰামানন্দ এগৰাকী উদাৰ, মানৱতাবাদী আৰু প্ৰগতিশীল ধৰ্ম প্ৰচাৰক আছিল।

ভক্তি সাহিত্যৰ ইতিহাসত ৰামানন্দৰ মূল কৃতিত্ব দুটা— (ক) দক্ষিণ ভাৰতত আলোৱাৰ সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত ভক্তিচেতনাৰ সোঁত উত্তৰ ভাৰতলৈ বোৱাই অনা। (দুই) নিজস্ব জ্ঞান আৰু ধ্যান-ধাৰণাৰে ৰামাৱত সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা। ৰামাৱত সম্প্ৰদায়ৰ মূল আৰাধ্য শক্তি হ'ল শ্ৰীৰাম। আনহাতে দাৰ্শনিক দৃষ্টিৰে আকৌ ৰামানন্দই নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

ৰামানন্দৰ দ্বাৰা ৰচিত সাহিত্যৰ বিষয়ে কোনো প্ৰমাণিক তথ্য পোৱা নাযায়। কিন্তু তথাপিও ভক্তিবাদী পৰম্পৰাক সঠিক পথ নিৰ্দেশনা দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত ৰামানন্দৰ ব্যাপক অৱদান আছিল। পৰৱৰ্তী সময়ৰ ভক্তিবাদী আলংকৰিক সকলোকো ৰামানন্দই সঠিক পথৰ সন্ধান দিছিল। ৰামানন্দই বাহ্যিক ভক্তি আচৰণতকৈ আন্তৰিক ভক্তি সাধনাক অধিক মহত্ব দিছিল। মূৰ্তিপূজা, তীৰ্থযাত্ৰা আদিতকৈ হৃদয়েৰে ভগৱান ভক্তিত লীণ হোৱাৰ ওপৰতহে বেছি গুৰুত্ব দিছিল।

কবীৰ দাস ঃ

ভাৰতীয় ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ নির্গুণ ভক্তিধাৰাৰ কবি সাধকসকলৰ ভিতৰত কবীৰ দাসৰ নাম সর্বজনবিদিত। কবীৰ দাস নির্গুণ ভক্তিবাদী কাব্যধাৰাৰ অন্তর্গত জ্ঞানমার্গী শাখাৰ সর্বাধিক প্রসিদ্ধ ভক্তসাধক আছিল। কবীৰ দাসৰ জন্ম সময়ক লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ থকা লক্ষ্য কৰা যায়। নাভাদাস, বিল, ফর্কুহৰ, মেকালিখ, স্মিথ, ড° নগেন্দ্রৰ দৰে চৰিতকাৰ তথা বিদ্বানসকলে কবীৰ দাসৰ জন্মচন সম্পর্কে ভিন্ন মতামত প্রকাশ কৰিছে। পৰৱৰ্তী সময়ত সকলো মতামত তথ্য আৰু সাক্ষ্যৰ আধাৰত ড° নগেন্দ্রই কবীৰ দাসৰ জীৱনকাল ১৩৯৮-১৫১৮ বুলি মত দাঙি ধৰিছে। এই হিচাপত কবীৰ দাসৰ জীৱনকাল ১২০ বছৰ হয়গৈ। কবীৰ দাস কি সম্প্রদায়ৰ আছিল, তাক লৈয়ো মতবিৰোধ আছে. কিন্তু বিভিন্ন সাক্ষ্যৰ আধাৰত এইটো থাৰৰ কৰা হৈছে যে কবীৰ দাসক নীমা আৰু নীৰু নামৰ দম্পত্তিয়ে পালন কৰিছিল। কবীৰ দাসৰ পত্নীৰ নাম লোই আছিল আৰু কমলা আৰু কমালী নামৰ এহাল পুত্র-কন্যা আছিল। কবীৰ দাসৰ সমস্ত জীৱন সংঘর্ষ আৰু সাধনাৰে ভৰা আছিল।

কবীৰ দাসৰ আধ্যাত্মিক গুৰ আছিল ৰামানন্দ। গুৰু ৰামানন্দৰ ভক্তি দর্শক কবীৰ দাসে নিজৰ বিশাল প্ৰতিভা আৰু সৃষ্টিৰে সমাজৰ সকলো স্তৰলৈকে প্ৰসাৰিত কৰিছিল। জাতিভেদ, কু-সংস্কাৰ, অন্ধবিশ্বাস, প্রচলিত ৰীতি-নীতি, অশিক্ষা আদি এখ এবুৰি সমস্যাৰে জর্জৰিত আৰু বহুধাবিভক্ত সমাজখনক জ্ঞানৰ আলোকেৰে নিকা আৰু প্ৰগতিশীল কৰি তুলিবলৈ কবীৰ দাসে সদায় যত্ন কৰিছিল।

মন কৰিবলগীয়া কথা যে জ্ঞানমার্গী কবি মহাত্মা কবীৰ দাস আক্ষৰিক অর্থত নিৰক্ষৰ আছিল। কবীৰ দাসে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা গ্রহণ কৰা নাছিল কিন্তু স্বচক্ষুৰে প্রত্যক্ষ কৰা জীৱন আৰু জগতৰ গভীৰ উপলব্ধিক তেওঁ সবল ৰূপত প্ৰকট কৰি থৈ গৈছে। কবীৰ দাসে নিজেই এই বিষয়ে স্পষ্টকৈ কৈ গৈছে ঃ

১। মসি কাগজ ধয়ো নহী
কলম গহ্যৌ নহী হাথ।
(মই কেতিয়াও গ্রন্থ, কাগজ স্পর্শ কৰা নাই কলমো নিজে হাতত লোৱা নাই)

২। মে কহতা হু আখন দেখি তু কহতা কাগজ কী লেখি।
(মই কওঁ চকুৰে দেখি তুমি কোৱা গ্রন্থ পঢ়ি)

কবীৰ মূলতঃ কবি আছিল। সেয়েহে কবীৰৰ সাহিত্যত কেৱল কবিতা বা কাব্যহে উপলব্ধ। কবীৰৰ সমস্ত কাব্যসৃষ্টিক তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰা হয়—

১। সাখী
২। সবদ্
৩। ৰমৈনী

সাখী শব্দটো সংস্কৃত সাক্ষীৰ পৰা আহিছে। সংস্কৃতত স্বচক্ষুৰে প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ অৰ্থত সাক্ষী শব্দটো ব্যৱহৃত হৈছে। কবীৰৰ দ্বাৰা সমাজৰ বিভিন্ন বিষয়ত নিজ চকুৰে লাভ কৰা অক্ষিজ্ঞতাসমূহক সাখীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। আনহাতে কোনো মহাত্মা বা মহাপুৰুষৰ বাণীক সবদ্ বোলা হয়। ৰমৈনী শব্দৰ অৰ্থ সংসাৰত জীৱৰ ৰমন। কিন্তু কবীৰ সাহিত্যত ৰমৈনীৰ অৰ্থ জীৱৰ ভক্তি বা পৰমশক্তিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত বা সমৰ্পিত হোৱা বুজাইছে।

কবীৰ দাসে অবধী, পঞ্জাবী, ব্ৰজ, খড়ীবোলী, ৰাজস্থানী আদি ভাষাৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেয়ে পণ্ডিতসকলে কবীৰ দাসৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত ভাষাক সধুক্কড়ী বা খিচৰী ভাষা বুলি নামকৰণ কৰিছে। বিভিন্ন ভাষাৰ শব্দমালাই মহাত্মা কবীৰ দাসৰ ভাষাক সুসমৃদ্ধ কৰিছে। কবীৰ দাসে নিজৰ অমূল্য ৰচনাৰে সমাজৰ কু-সংস্কাৰ আৰু সংকীৰ্ণ মানসিকতাৰ ওপৰত কঠোৰ প্ৰহাৰ কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা কবীৰ দাসৰ সমাজসংস্কাৰী দৃষ্টিভংগী আৰু নিৰ্ভীক তথা জ্ঞানসন্ধানী ব্যক্তিত্ব পৰিস্ফুট হৈ পৰে। জাতিবাদ, সাম্প্ৰদায়িকতা, ভেদাভেদ, অস্পৃশ্যতা আদিৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰি কবিয়ে স্পষ্টকৈ কৈছে ঃ

জাতি ন পুছো সাধু কী
পুছ লীজিয়ে জ্ঞান
মোল কৰো তলৱাৰ কা
পড়া ৰহন দো ম্যান।

অৰ্থাৎ জ্ঞানীৰ জাতি বা সম্প্ৰদায় কি সেইটো সোধা অনুচিত, জ্ঞানীৰ জ্ঞানহে মূল কথা। তৰোৱালৰহে মূল্য হিচাব কৰা হয়, তৰোৱাল ৰখা খাপটোৰ নহয়। অৰ্থাৎ বাহ্যিক দৃষ্টি বা সংকীৰ্ণ মনেৰে জ্ঞানৰ বিচাৰ কৰিব নালাগে। জ্ঞানৰ বিচাৰ তাৰ মূল্যবান তত্বৰ আধাৰতহে কৰিব লাগে।

কবীৰৰ জীৱন, কৃতিত্ব আৰু সাহিত্যৰ মূল্যায়ন কৰিলে দুটা দিশ স্পষ্ট হৈ পৰেঃ (১) ধাৰ্মিক তথা দাৰ্শনিক, (২) সামাজিক। কবীৰ দাসে বৈষ্ণৱধৰ্মৰ দয়া আৰু ভক্তি, বৌদ্ধ ধৰ্মৰ শূন্যবাদ, নাথপন্থীৰ হঠযোগ সাধনা, সুফীৰ প্ৰেম সাধনা, শংকৰাচাৰ্যৰ অদ্বৈতবাদ আদিৰ পৰা প্ৰেৰণা গ্ৰহণ কৰি নিজৰ ভক্তিদৰ্শনক অনন্য ৰূপ প্ৰদান কৰিছে। আনহাতে কবীৰে সামাজিক ন্যায়, সমতা আৰু উদাৰতাৰ হকে সবল কণ্ঠেৰে মাত মাতিছে। প্ৰচলিত কু-সংস্কাৰ আৰু অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধেও তীব্ৰ ব্যংগ প্ৰকাশ কৰিছে।

কবি, সাহিত্যিক ৰূপেও কীবৰ অতি জনপ্ৰিয় আৰু প্ৰাসংগিক। কবীৰৰ মুক্তক শৈলীত লিখা দোহাবোৰে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোকক উদ্বুদ্ধ কৰে। ভক্তিবাদী পৰম্পৰাত মহাত্মা কবীৰ দাস এক প্ৰসিদ্ধ ব্যক্তিত্ব।

তুলসী দাস ঃ

ৰামভক্তি শাখাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভক্ত কবিৰূপে গোস্বামী তুলসী দাস সৰ্বজন পৰিচিত। গোস্বামী তুলসী দাসে বৃহৎ সংখ্যক সাহিত্য ৰচনা কৰি ভক্তিবাদী পৰম্পৰাক সমৃদ্ধ কৰি

থৈ গৈছে। তুলসী দাসৰ জন্ম সময়কলৈ বিদ্বানসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। কিন্তু অধিকাংশ পণ্ডিতে তুলসী দাসৰ জন্ম ১৫৩২ চনত হোৱা বুলি স্বীকাৰ কৰে। তুলসী দাসৰ পিতৃ আত্মাৰাম ডুবে আৰু মাতৃ হুল্‌চী আছিল। উত্তৰ প্ৰদেশৰ ৰাজাপুৰ নামে ঠাইত গোস্বামী তুলসী দাসৰ জন্ম হৈছিল। কিন্তু জন্মৰ পিছতে পিতৃ-মাতৃয়ে তুলসী দাসক পৰিত্যাগ কৰাত বাবা নৰহৰি দাস নামৰ ব্যক্তিয়ে তুলসী দাসক তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত ৰত্নাৱলী নামৰ এগৰাকী কন্যাৰ লগত তুলসী দাসৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়। কিন্তু পত্নীৰ প্ৰতি অত্যাধিক প্ৰেমাসক্তিৰ বাবে তুলসী দাস নিজ পত্নীৰ দ্বাৰাই তিৰস্কৃত হয়। এই ঘটনাই তুলসী দাসক সংসাৰবিমুখ কৰি তোলে আৰু ৰামভক্তিমাৰ্গত আত্মনিয়োগ কৰে। ১৬২৩ চনত কাশীৰ গংগাঘাটত তুলসী দাসৰ দেহাৱসান ঘটে।

তুলসী দাসৰ দ্বাৰা বিপুল সংখ্যক ভক্তিকাব্য ৰচিত হয়। মূলতঃ অযোধ্যা নিবাসী দশৰথ পুত্ৰ মৰ্যদাপুৰুষোত্তম শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জীৱন, ব্যক্তিত্ব আৰু মহিমাক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই গ্ৰন্থসমূহ ৰচিত হৈছে। তুলসী দাসৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহ হ'ল—

(১) ৰামচৰিত মানস, (২) বিনয়পত্ৰিকা, (৩) কবিতাৱলী, (৪) দোহাৱলী, (৫) গীতাৱলী, (৬) ৰামললা নহচু, (৭) বিৰাগ্য সন্দীপনী, (৮) ৰামাজ্ঞা প্ৰশ্নাৱলী, (৯) জানকী মংগল, (১০) পাৰ্বতী মংগল, (১১) বৰবৈ ৰামায়ণ, (১২) কৃষ্ণ গীতাৱলী।

এই সমগ্ৰ ৰচনাৱলীৰ ভিতৰত ৰামচৰিত মানস গোস্বামী তুলসী দাসৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় ভক্তিকাব্য। এই কাব্যত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জীৱনচৰিত সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্ণিত হৈছে। এই গ্ৰন্থত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক এজন অৱতাৰী পুৰুষৰূপে নহয়, বৰং এজন প্ৰজাহিতৈষী, সংবেদনশীল আৰু সমন্বয়বাদী লোকনায়ক ৰূপেহে চিত্ৰিত কৰা হৈছে। আনহাতে বিনয় পত্ৰিকা নামৰ কাব্যত বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ লগতে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতিও বিনয়ভাৱনা সম্বলিত প্ৰাৰ্থনা প্ৰস্তুত কৰিছে।

তুলসী দাসৰ কাব্যত জ্ঞান, ভক্তি আৰু দৰ্শনৰ সুন্দৰ সমন্বয় লক্ষ্য কৰা যায়। ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত তুলসী দাসে মূলতঃ দাস্য ভক্তিৰ বৰ্ণনা কৰিছে। নিজকে পাপী, দাস, ক্ষুদ্ৰ, অজ্ঞানী, সেৱক আদি ৰূপত তুলসী দাসে বৰ্ণনা কৰিছে। তুলসী দাসে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ মহিমা আৰু নিজৰ বিনয় প্ৰকাশ কৰি কৈছে ঃ

তুলসী ভৰোসে ৰাম কে
নিৰ্ভয় হোকে সোয়,
অনহোনী হোনী নহী
হোনী তো সো হোয়।

(তুলসী দাসে সদায় শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ভৰসা আৰু আশীৰ্বাদত নিৰ্ভয়ে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছে। দয়াময়ৰ কৃপাত নঘটিবলগীয়াবোৰ কেতিয়াও নঘটে আৰু ঘটিবলগীয়াবোৰ ঘটিবই। এতেকে মনৰ পৰা দুশ্চিন্তা আঁতৰ কৰিব লাগে।)

তুলসী দাসৰ সাহিত্যৰ ভক্তিভাৱনা, অবধি ভাষাৰ অপূৰ্ব প্ৰয়োগ, অলংকাৰ, ছন্দ আদিৰ মনোৰম ব্যৱহাৰ অৱশ্যেই লক্ষণীয় দিশ। সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতেই নহয়, বিদেশৰ প্ৰবাসী ভাৰতীয়ৰ মাজতো ৰামচৰিত মানসৰ অভূতপূৰ্ব জনপ্ৰিয়তা পৰিলক্ষিত হয়। তুলসী দাসে নিজৰ সাহিত্যৰ মাজেৰে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ, সকলো পৰম্পৰাৰ আৰু সকলো ভৌগোলিক স্থানৰ মাজত সমন্বয়ৰ এনাজৰী গঢ়ি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

তুলসী দাসৰ সাহিত্যই লোক জীৱনত মৰ্যাদা, সমন্বয়, মৈত্ৰী, প্ৰেম আৰু মানৱতাৰ বাণী বিলাইছে। সমাজৰ ভিন্ন স্তৰৰ লোকৰ মাজত একতাৰ বান্ধোন সুদৃঢ় কৰিছে। সামাজিক ভেদাভেদ, অসূয়া, কু-সংস্কাৰ আঁতৰাই এখন সুখকৰ, সুশাসনযুক্ত, সমমৰ্যাদাসম্পন্ন ৰামৰাজ্য স্থাপনৰ কথা কোৱা হৈছে। সেয়েহে তুলসী দাসক লোকনায়ক বুলি কোৱা হয়।

সুৰদাস ঃ

কৃষ্ণভক্তি পৰম্পৰাক নিজৰ অদ্বিতীয় সৃষ্টি আৰু অনন্য ভক্তি সাধনাৰে প্ৰোজ্বল কৰা সুৰদাসৰ জন্ম উত্তৰ প্ৰদেশৰ সীহী নামৰ গাঁৱত হৈছিল। অধিকাংশ পণ্ডিতে সুৰদাসৰ জন্ম ১৪৭৯ চনত হোৱা বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। সুৰদাসৰ পিতৃ ৰামদাস আৰু মাতৃ যমুনাদাস আছিল। ১৫৮৩ চনত মহান কবি গৰাকীৰ দেহাৱসান হৈছিল। প্ৰাপ্ত তথ্য অনুসৰি শিশু অৱস্থাৰ পৰাই সুৰদাস কৃষ্ণভক্ত আছিল আৰু বিভিন্ন পদ ৰচনা কৰি সুমধুৰ কণ্ঠেৰে গাইছিল। বৈষ্ণৱ ভক্তসকলে সুৰদাসৰ কণ্ঠত কৃষ্ণভক্তিপদৰ মাধুৰ্য পাণ কৰিছিল।

সুৰদাস এগৰাকী অন্ধকবি আছিল বুলি বিভিন্ন চৰিতপুথিত উল্লেখ আছে। কিন্তু তেওঁ জন্মান্ধ আছিল নে পৰৱৰ্তী সময়ত দৃষ্টিহীন হৈছিল সেই বিষয় লৈ চৰিতকাৰ আৰু পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে।

মহাকবি সুৰদাসৰ আধ্যাত্মিক গুৰু আছিল স্বামী বল্লভাচাৰ্য। মহাপ্ৰভু বল্লভাচাৰ্যৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰ পিছতে সুৰদাসৰ ভক্তিসাধনা আৰু সাহিত্যৰচনাই নতুন মাত্ৰা লাভ কৰে। প্ৰাপ্ত তথ্য অনুসৰি সুৰদাসে প্ৰথমাৱস্থাত বিনয় আৰু দৈন্যভাৱযুক্ত কবিতা ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু বল্লাভাচাৰ্যৰ উপদেশমৰ্মে সুৰদাসে দৈন্যভাৱৰ পদ ৰচনাৰ পৰিৱৰ্তে সখ্যভাৱ, মাধুৰ্যভাৱ আৰু বাৎসল্যভাৱৰ পদ ৰচনাত হাত দিয়ে। আৰাধ্য শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৈতে সখ্যভাৱ স্থাপন, মাধুৰ্যৰসৰ বৰ্ণনা আৰু শিশুলীলাৰ অপূৰ্ব বৰ্ণনাৰে সুৰদাসৰ ৰচনাই নতুন সমৃদ্ধি লাভ কৰে।

সুৰদাসৰ ৰচিত সাহিত্যকৃতিৰ পৰিমাণ বা সংখ্যা সম্পৰ্কেও পণ্ডিতসকলৰ মাজত ভিন্ন মত আছে। কিন্তু সকলো তথ্য আৰু প্ৰামাণিকতাৰ আধাৰত সুৰদাসৰ তিনিখন কাব্য উপলব্ধ বুলি কোৱা হয়। সেই তিনিখন কাব্যগ্ৰন্থ হ'ল—

(১) সুৰ সাগৰ
(২) সুৰ সাৰাৱলী
(৩) সাহিত্য লহৰী

কৃষ্ণভক্তি কবি সুৰদাসৰ সমগ্ৰ সাহিত্য ব্ৰজ ভাষাত ৰচিত হৈছে। একংশ পণ্ডিতৰ মতে কৃষ্ণভক্ত কবিসকলে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাভূমি ব্ৰজক্ষেত্ৰৰ স্থানীয় ভাষাকেই আটাইতকৈ অগ্ৰাধিকাৰ দিছে। সুৰদাসৰ ভাষা সৰল, সুমধুৰ আৰু ছন্দযুক্ত। সুৰদাসৰ কবিতাত লয় আৰু ছন্দৰ অপূৰ্ব সমন্বয় হৈছে।

মন কৰিবলগীয়া কথা যে সুৰদাসৰ ভক্তিসাধনাৰ মূল আধাৰ হ'ল পুষ্টিমাৰ্গীয় ভক্তি। উপাস্য ভগৱানৰ ভক্তৰ প্ৰতি থকা দয়া বা কৃপাই হ'ল পোষণ। এই পোষণৰ পৰাই পুষ্টি শব্দৰ সৃষ্টি হৈছে। অৰ্থাৎ ভগৱানৰ অনুগ্ৰহৰ ওপৰত এই পদ্ধতিত সৰ্বাধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। সুৰদাসৰ এই ভক্তিসাধনাৰ প্ৰতি যথেষ্ট অৱদান আছে। সেয়েহে সুৰদাসক পুষ্টিমাৰ্গৰ জাহাজ বুলি কোৱা হয়। শ্ৰীবল্লভাচাৰ্য আৰু বিট্‌ঠলদাসৰ দ্বাৰা স্থাপিত অষ্টছাপ কবি সম্প্ৰদায়ৰ মাজতো মহাকবি সুৰদাস সৰ্বাধিক খ্যাতিসম্পন্ন আছিল।

সুৰদাসৰ সাহিত্যত সাংগিতিক মাধুৰ্য বিদ্যমান। অতি সহজ আৰু মসৃণ ভাষাত ৰচিত সুৰদাসৰ কবিতাই সকলো শ্ৰেণীৰ পাঠককে আকৰ্ষিত কৰে। বিশেষকৈ শিসুলীলা বৰ্ণনাত সুৰদাসৰ খ্যাতি সৰ্বাধিক। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ

চলত দেখি জসুমতি সুখ পাৱৈ
ঠুমকি ঠুমকি পগ ধৰণী ৰেংগত
জননী দেখি দিখাৱৈ।

(শিশুকৃষ্ণখ ঠুপুক ঠাপাককি খোজ কঢ়া দেখি মাতৃ যশোধা আনন্দ বিভোৰ হয়। কণ কণ ভৰি দুখনেৰে ঠুপুক ঠাপাককৈ খোজ কঢ়া দৃশ্যটো মাতৃ যশোদাই চাই থাকে আৰু আনকো দেখুৱায়।)

এইদৰে ভক্তিবাদী সাহিত্য পৰম্পৰাক সুৰদাসে নিজৰ অনবদ্য সৃষ্টিৰে সুসমৃদ্ধ কৰিছে।

মীৰাবাঈ ঃ

কৃষ্ণভক্ত মহিলা ভক্তকবি ৰূপে মীৰাবাঈ সৰ্বজন পৰিচিত। মীৰাবাঈৰ জন্ম ১৪৯৮ চনত ৰাজস্থানৰ মাৰবাড়ৰ কুড়কী নামে গাঁৱত হৈছিল। মীৰাবাঈৰ পিতৃ আছিল ৰতন সিং ৰাথোড়। মীৰাৰ পিতৃ মেবাড়ৰ শাসক আছিল আৰু বীৰযোদ্ধ আছিল। সেয়ে সৰুতে মাতৃহীনা মীৰাবাঈৰ চোৱাচিতা ককায়েক ৰাৱ দুডাই কৰিছিল। ৰাব দুডা এজন বীৰযোদ্ধা হোৱাৰ লগতে এগৰাকী বিষ্ণু উপাসক আছিল। মীৰাবাঈয়ে শৈশৱকালৰ পৰাই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপাসনা কৰিছিল। মীৰাবাঈৰ বিবাহ চিতোড়ৰ ৰাণা মাংগাৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ভোজৰাজৰ লগত ১৫১৬ চনত হয়। কিন্তু যুদ্ধত আহত হৈ ১৫২১ চনত ভোজৰাজৰ মৃত্যু হয়। ইয়াৰ পিছতে সাংসাৰিক জীৱনৰ প্ৰতি মীৰাবাঈৰ বৈৰাগ্যভাৱ উৎপন্ন হয়।

মীৰাবাঈ কৃষ্ণভক্তিত লীণ হৈ গিৰিধৰ গোপালৰ বন্দনাৰে অসংখ্য পদ ৰচনা কৰে। নিজৰ ৰাজমহল ত্যাগ কৰি সাধুসন্যাসীৰ বৈৰাগ্য জীৱন আকোঁৱালি লয়।

মীৰাবাঈৰ দ্বাৰা বহুকেইখন কাব্য ৰচিত হোৱা বুলি চৰিতকাৰসকলে মত প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত গীতগোবিন্দ টীকা, ৰাগ সোৰঠ কা পদ, মলাৰ ৰাগ, ৰাগ গোবিন্দ, সত্যভামানু ৰুছনং, মীৰা কী গৰিবী ৰুক্মিনীমংগল, নৰসী মেহতা কী হুন্দী, চৰিত স্ফুট আদি অন্যতম। কিন্তু পৰৱৰ্তী সময়ত মীৰাবাঈৰ দ্বাৰা ৰচিত ভক্তিপদসমূহক একত্ৰিক কৰি "মীৰাবাঈ কী পদাৱলী" নামৰ গ্ৰন্থ প্ৰকাশিত হয় আৰু এই সংকলনখনে ব্যাপক সমাদৰ লাভ কৰে। মহান কবয়িত্ৰী মীৰাবাঈৰ কাব্যভাষা ৰাজস্থানী মিশ্ৰিত ব্ৰজ ভাষা। তেওঁৰ পদত গুজৰাটী, পঞ্জাবী, ঘড়ীবোলী আদিৰ শব্দও উপলব্ধ। মীৰাবাঈ নিজকে কৃষ্ণৰ প্ৰেমিকা বুলি উল্লেখ কৰিছিল। মীৰাবাঈৰ ৰচনাত শ্ৰীকৃষ্ণক একাধিকবাৰ পতিৰূপে উল্লেখ কৰিছে। কৃষ্ণভক্তিত সমৰ্পিতা মীৰাবাঈয়ে নিজকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত প্ৰেম নিবেদন কৰি কৈছে ঃ

মেৰে তো গিৰধৰ গোপাল
দূসৰো ন কোই।
জাকে সিৰ মোৰ মুকুট
মোৰা পতি সোই।

(গিৰিধৰ গোপালেই মোৰ একমাত্ৰ আৰাধ্য; অন্য নহয়। যাৰ শিৰত ময়ূৰৰ মুকুট সেয়াই মোৰ পতি।)

এইদৰে সখ্য আৰু মধুৰা ভক্তিৰ জৰিয়তে মীৰাবাঈয়ে শ্ৰীকৃষ্ণক উদ্দেশ্যি বিভিন্ন পদৰ ৰচনা কৰি ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ ভঁড়াল নিঃসন্দেহে টনকিয়াল কৰিছে।

মালিক মহম্মদ জায়সী ঃ

মালিক মহম্মদ জায়সী প্ৰেমমাৰ্গী ভক্তি বা চুফী কাব্যধাৰাৰ সৰ্বাধিক প্ৰসিদ্ধ কবি। মালিক মহম্মদ জায়সীৰ জন্ম ১৪৯৪ চনত উত্তৰ প্ৰদেশৰ জায়স নামে স্থানত হৈছিল। পিতৃৰ নাম মালিক ৰাজে অশ্ৰফ আছিল। ১৫৪২ চনত মালিক মুহম্মদ জায়সীৰ বিয়োগ ঘটে।

মালিক মহম্মদ জায়সীৰ কাব্যভাষা অৱধি আছিল। জায়সীৰ দ্বাৰা ৰচিত তিনিখন গ্ৰন্থ প্ৰমাণিক ৰূপে মানি লোৱা হৈছে। সেই কাব্যকেইখন হ'ল—

(১) পদ্মাৱত
(২) অখৰাৱত
(৩) অখিৰী কলাম

পদ্মাৱত মালিক মহম্মদ জায়সীৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কাব্যকৃতি। এই গ্ৰন্থত ৰাজস্থানৰ চিতোৰৰ এক ঐতিহাসিক ঘটনাক প্ৰেম, আধ্যাত্মিকতা, প্ৰতীকাত্মকতা আৰু মাৰ্মিকতাৰে উৎকৃষ্ট ৰূপত দাঙি ধৰা হৈছে। পদ্মাৱত এক মহান কাব্যগ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থত চিতোৰৰ এক ত্যাগ আৰু প্ৰেমৰ গাঁথাক প্ৰতীকাত্মক ৰূপত প্ৰস্তুত কৰি চিতোৰক শৰীৰ, ৰজা ৰত্নসেনক

মন, সিংহলক হৃদয়, পদ্মিনীক বুদ্ধি বা ব্ৰহ্ম, ভাটৌক গুৰু, ৰাঘবক চৈতান আৰু আলাউদ্দিনক মায়াৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে।

মালিক মহম্মদ জায়সীৰ ৰচনাত শুদ্ধ আৰু ত্যাগময় প্ৰেমৰ দ্বাৰাহে পৰমশক্তিৰ সান্নিধ্য লাভ কৰা সম্ভৱ বুলি কোৱা হৈছে। এই অখিল ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰতিটো কোণতেই ব্ৰহ্ম বিৰাজমান বুলি প্ৰকাশ কৰিছে। মানৱপ্ৰেম, উদাৰতা, সংগীতপ্ৰিয়তা আৰু প্ৰকৃতিৰ সৈতে একাত্মতাৰ বাণী জায়সীৰ ৰচনাত বিদ্যমান।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চুফী সাহিত্যলৈ মালিক মহম্মদ জায়সীৰ কেনে অৱদান আছিল? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)

....

....

....

....

শ্ৰীচৈতন্য ঃ

ভক্তিবাদী পৰম্পৰাৰ অন্যতম পুৰোধা শ্ৰীচৈতন্যৰ জন্ম পশ্চিমবংগৰ নৱদ্বীপ নামে স্থানত ১৪৮৬ চনত হৈছিল। শ্ৰীচৈতন্যৰ পিতৃ জগন্নাথ মিশ্ৰ আৰু মাতৃ শশীদেৱী আছিল। সাংসাৰিক বান্ধোন ত্যাগ কৰি শ্ৰীচৈতন্যই ২৪ বছৰ বয়সত সন্যাস ব্ৰত ধাৰণ কৰে। কেশৱ ভাৰতী আৰু মাধবেন্দ্ৰ পুৰী নামৰ দুগৰাকী গুৰুৰ ওচৰত শ্ৰীচৈতন্যই দীক্ষা লাভ কৰিছিল। শ্ৰীচৈতন্যই দক্ষিণ ভাৰততো ভজন সংকীৰ্তনৰ দ্বাৰা কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত শ্ৰীচৈতন্যই বৃন্দাবনত থাকিব লয় আৰু গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰে। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে সহজ সৰল সুমধুৰ ভজন-কীৰ্তনৰ দ্বাৰা সমাজৰ সকলো স্তৰৰ মানুহক আপ্লুত কৰে।

চৈতন্য ভক্তিমাৰ্গৰ দাৰ্শনিক স্বৰূপ হ'ল অচিন্ত্য ভেদাভেদ। এই সিদ্ধান্ত অনুসৰি ঈশ্বৰ, জীৱ, প্ৰকৃতি, কাল আৰু কৰ্ম —এই পাঁচ তত্বৰে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড চলি আছে। শ্ৰীচৈতন্যই সকলো দাৰ্শনিক তত্ব আৰু জ্ঞানৰ অনুশীলন কৰিলেও তেওঁৰ ভক্তিবাদী পৰম্পৰাৰ মূল বিন্দু আছিল ঃ মমতা, প্ৰেম আৰু ভাবুকতা। শ্ৰীচৈতন্যই অনেক ভজন, ভক্তিমূলক কবিতা আৰু স্তুতিগীত ৰচনা কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনন্য উপাসক শ্ৰীচৈতন্যই ভক্তিবাদী চিন্তাধাৰা আৰু সমাজ জীৱনক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰি থৈ গৈছে।

গুৰুনানক ঃ

ভাৰতীয় ভক্তিবাদী পৰম্পৰাত শিখ ধৰ্ম গুৰু তথা নানক পন্থৰ প্ৰৱৰ্তক গুৰু নানকদেৱ এক উল্লেখনীয় বলিষ্ঠ ব্যক্তিত্ব। ১৪৬৯ চনত লাহোৰৰ সমীপৰ তলবন্দী নামে ঠাইত নানকদেৱৰ জন্ম হৈছিল। এতিয়া সেই স্থানক ননকানা সাহব নামেৰে জনা যায়।

গুৰু নানকদেৱৰ পিতৃ কালুচন্দ আৰু মাতৃ তৃপ্তা আছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত গুৰুনানকদেৱৰ বিবাহ সুলখনী নামৰ কন্যাৰ সৈতে সম্পন্ন হয় আৰু শ্ৰীচন্দ আৰু লক্ষ্মীচন্দ নামে দুই পুত্ৰৰ জন্ম হয়।

গুৰু নানকদেৱ এজন ভ্ৰমণশীল আধ্যাত্মিক পুৰুষ আছিল। তেওঁ দেশ-বিদেশৰ বিভিন্ন স্থান ভ্ৰমণ কৰি নিজৰ আধ্যাত্মিক দৃষ্টিভংগী প্ৰচাৰ কৰিছিল। ১৫৩৯ চনত কৰতাৰপুৰত গুৰু নানকদেৱে ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম আৰু এক ঈশ্বৰৰ উপাসনা সতচিন্তা আৰু নিৰ্ভয়ভাৱে কৰিব লাগে। সমাজৰ কু-সংস্কাৰ, ভেদাভেদ, উচ্চ-নীচ, অন্ধবিশ্বাস আদি নিৰ্মূল কৰিবৰ বাবে গুৰুনানকদেৱে প্ৰচেষ্টা হাতত লৈছিল। গুৰু নানকদেৱ এজন বিচক্ষণ সমাজ সংগঠকো আছিল।

গুৰু নানকদেৱৰ ৰচনাত মূলত পঞ্জাবী ভাষাৰ প্ৰয়োগ হৈছিল যদিও ফাৰ্চী, মুল্টানী, সিন্ধী, খড়ীবোলা, আৰবী, ব্ৰজ, সংস্কৃত আদি ভাষাৰ শব্দৰো বহুল প্ৰয়োগ কৰিছিল। গুৰুনানকৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত উল্লখনীয় সৃষ্টি হ'ল—

(১) গ্ৰন্থ সাহিব
(২) জপুজী
(৩) অসা দী ৱাৰ
(৪) ৰহিৰাম
(৫) সোহিলা

গুৰুনানকৰ ৰচনাত সহজ সৰল আৰু আকৰ্ষণীয় ভাষাশৈলীৰ প্ৰয়োগ লক্ষণীয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

গুৰু নানকদেৱৰ ভক্তিপদ্ধতি আৰু সাহিত্যসৃষ্টি সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰক। (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)

....
....
....
....

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ ঃ

ভাৰতীয় ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ উজ্বল নক্ষত্ৰ, অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ মহান বিভূতি শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ জন্ম ১৪৪৯ চনত নগাঁও জিলাৰ বৰদোৱাত হয়। পিতৃ কুসুম্বৰ ভূঞা আৰু মাতৃ সত্যসন্ধাৰ মৃত্যুৰ পিছত বুঢ়ীমাক খেৰসুতীয়ে শিশু শংকৰক মহেন্দ্ৰ কন্দলীৰ টোলত নাম লগাই দিয়ে। অসাধাৰণ প্ৰতিভা, অগাধ জ্ঞান আৰু মৌলিক চিন্তাৰ পৰিচয় দিয়া শংকৰদেৱে পৰৱৰ্তী সময়ত প্ৰায় বাৰ বাছৰকাল ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি বিভিন্ন তীৰ্থত উপস্থিত হয় আৰু সাধু সন্যাসীৰ আধ্যাত্মিক সান্নিধ্য লাভ কৰে। আনহাতে বৰদোৱাত জগদীশ মিশ্ৰ নামৰ ভক্তপ্ৰাণ ব্যক্তিয়ে শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ হাতত টীকাসহ ভাগৱতগ্ৰন্থ অৰ্পণ কৰে। শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে অসমৰ জাতীয় জীৱনলৈ আমূল পৰিৱৰ্তন আনে। নৱবৈষ্ণৱ ভক্তিধাৰাৰ প্ৰচলন কৰে। সমাজৰ উপেক্ষিত অৱহেলিত লোকসকলক উপযুক্ত মৰ্যাদাৰে দীক্ষা দিয়ে। ভক্তিমূলক বৰগীত ৰচনা কৰে। অংকীয়া নাটৰ সৃষ্টি কৰে। ধৰ্মগ্ৰন্থৰ অনুবাদ কৰে। সত্ৰ সংস্কৃতিৰ বিকাশ কৰে। নাম-কীৰ্তনৰ প্ৰচলন হয়। উৎকৃষ্ট মৌলিখ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এইদৰে অসমৰ সমাজ জীৱনলৈ এক নতুন জাগৰণ আনে আৰু সমগ্ৰ অসমীয়া জাতিক ভাতৃত্ব, প্ৰেম আৰু একতাৰ ডোলেৰে বান্ধে। ১৫৬৮ চনত মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ দেহাৱসান ঘটে।

সাহিত্য জগতলৈ মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে অতুলনীয় অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। মহাপুৰুষ গৰাকীৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থৰাজি ঃ

(১) **কাব্য ঃ** (ক) হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, (ক) ৰুক্মিনীহৰণ কাব্য, (গ) বলিছলন, (ঘ) অমৃত মন্থন, (ঙ) অজামিল উপাখ্যান, (চ) কুৰুক্ষেত্ৰ।

(২) **ভক্তিতত্ব প্ৰকাশক সংগ্ৰহ ঃ** (ক) ভক্তিপ্ৰদীপ, (খ) ভক্তি ৰত্নাকৰ, (গ) নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ, (ঘ) অনাদি পতন

(৩) **অনুবাদ ঃ** (ক) ভাগৱত ১ম, ২য়, ৬ষ্ঠ, ৮ম, ১০ম, ১১শ, ১২ম স্কন্ধ, (খ) উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ।

(৪) **অংকীয়া নাট ঃ** (ক) পত্নীপ্ৰসাদ, (খ) কালিয়দমন, (গ) কেলিগোপাল, (ঘ) ৰুক্মিনীহৰণ, (ঙ) পাৰিজাতহৰণ, (চ) ৰামবিজয়।

(৫) **গীত ঃ** (ক) বৰগীত, (খ) ভটিমা, (গ) টোটয়, ঘ) চপয়।

(৬) **নাম-প্ৰসংগ ঃ** (ক) কীৰ্তন, (খ) গুণমালা।

ভক্তি, দৰ্শন, সমাজ নিৰ্মাণ, গীত, অংকীয়া নাট, সত্ৰ-নামঘৰ স্থাপন আদি বিভিন্ন দিশত মহাপুৰুষ গৰাকীয়ে যাউতিযুগীয়া অৱদান আগবঢ়াই অসমৰ জাতীয় জীৱনক চহকী কৰি থৈ গৈছে। সাহিত্যৰ জগতত শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে সংস্কৃত, অসমীয়া আৰু ব্ৰজবুলি ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। অসমীয়া সাহিত্যক গুণ আৰু পৰিমাণ দুয়ো দৃষ্টিৰে

সুসমৃদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। প্ৰকৃতি, ভগৱানভক্তি, হাস্যৰস, শৃংগাৰ, বীৰৰস, মানৱতা আদি বৈশিষ্টৰাজিৰে মহাপুৰুষ গৰাকীৰ সাহিত্যৰাজি যুগাতীত আৰু ব্যাখ্যাতীত হৈ জিলিকি আছে।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ ঃ

অসমৰ জাতীয় জীৱনৰ দেদীপ্যমান নক্ষত্ৰ, অসমীয়া সাহিত্যৰ গুৰি ধৰোঁতা শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ পৰম শিষ্য মাধৱদেৱৰ জন্ম হয় ১৪৮৯ চনত উত্তৰ লক্ষীমপুৰৰ নাৰায়ণপুৰত। পিতৃ গোবিন্দগিৰি আৰু মাতৃ মনোৰমাৰ আদৰৰ সন্তান মাধৱদেৱে গুৰু শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ সংস্পৰ্শলৈ আহি ধৰ্ম চৰ্চাত মনোনিৱেশ কৰে। উচ্চ আদৰ্শ, তীক্ষ্ণ মেধা, সমৰ্পিত ভাৱনা আৰু মৌলিক প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী মাধৱদেৱে গুৰুৰ অবৰ্তমানত ১৫৬৮ চনৰ পৰা ১৫৯৬ চনলৈ ধৰ্মাধিকাৰী ৰূপে সুচাৰুৰূপে নিজৰ দায়িত্বপালন কৰে। গুৰুৰ সৈতে উচ্চস্তৰীয় ভক্তিগীত বৰগীতো ৰচনা কৰে। তত্বমূলক, আখ্যানধৰ্মী, অংকীয়া নাট আদিৰ সৃষ্টিৰ দ্বাৰা মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে গুৰুৱে বীজ ৰোপণ কৰা ভক্তিবৃক্ষক ফলে-ফুলে জাতিষ্কাৰ কৰি তোলে।

আখ্যানমূলক ৰচনা ঃ ৰাজসূয় কাব্য আৰু ৰামায়ণৰ আদিকাণ্ড

অনুবাদ ঃ নামমল্লিকা, ভক্তিৰত্নাৱলী

তত্বমূলক ৰচনা ঃ জন্ম ৰহস্য, নামঘোষা

গীত ঃ বৰগীত

নাট ঃ চোৰধৰা, পিম্পৰা গুচোৱা, দধিমথন, ভূমি লেটোৱা, ভোজন-বিহাৰ, অৰ্জুন ভঞ্জন

একাংশ পণ্ডিতৰ মতে অৰ্জুন-ভঞ্জনৰ বাহিৰে বাকী কেইখন নাটক ঝুমুৰা বোলা যুগুত। কাৰণ বাকীবোৰ নাটকৰ পূৰ্ণতা বা বিস্তৃতি উপলব্ধ নহয়।

মাধৱদেৱ অসমীয়া সমাজ জীৱনৰ মহানায়ক শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ প্ৰধান শিষ্য। মাধৱদেৱে শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ ভক্তিমাৰ্গ, সমাজ নিৰ্মাণ আৰু সাহিত্যসৃষ্টিৰ পৰিক্ৰমাক সবল ৰূপত আগুৱাই লৈ যায়। জনপ্ৰিয়তা, উৎকৃষ্টতা আৰু দাৰ্শনিকতাৰ দৃষ্টিৰে নামঘোষা মাধৱদেৱৰ সৰ্বোত্তম সৃষ্টি। নামঘোষাত এহেজাৰ ঘোষা আছে। প্ৰখ্যাত সাহিত্য সমালোচক বাণীকান্ত কাকতিদেৱে নামঘোষাৰ মহত্ব বৰ্ণনা কৰি এই গ্ৰন্থক মাধৱদেৱৰ মহা প্ৰাণ্থাণিক গীত বুলি উল্লেখ কৰিছে। মাধৱদেৱৰ উচ্চস্তৰীয় আৰু সৰ্বজন সমাদৃত সৃষ্টিৰাজি অসমীয়া সাহিত্যৰ বহুমূলীয়া সম্পদ। গুৰু-শিষ্যৰ মহামিলনে অন্যান্য ক্ষেত্ৰৰ লগতে সাহিত্য ক্ষেত্ৰতো এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰে আৰু অসমীয়া সাহিত্যই নতুন ৰূপ, আকাৰ আৰু ঘনত্ব লাভ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন
মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ নামঘোষাক কিয় ভক্তকবিগৰাকীৰ সৰ্বোত্তম সৃষ্টি বুলি কোৱা হয়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)
....
....
....
....

হৰিদেৱ ঃ

অসমৰ নৱবৈষ্ণ ভক্তি পৰম্পৰাক সমৃদ্ধ কৰা ভক্তি শিৰোমণিসকলৰ ভিতৰত হৰিদেৱৰ স্থানো অন্যতম। ১৪২৬ চনত মহাপুৰুষ হৰিদেৱৰ লক্ষীমপুৰৰ নাৰায়ণপুৰত জন্ম হয় আৰু ১৫৬৫ চনত পৰলোকপ্ৰাপ্তি হয়। ১৪৫৩ চনত শ্ৰীশ্ৰীহৰিদেৱে বহৰি নামে স্থানত সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু সামাজিক সংহতি গঢ়ি তুলিবলৈ প্ৰচেষ্টা হাতত লয়। সংস্কৃত ভাষাৰ অগাধ পণ্ডিত, বৈষ্ণৱবাদী ভক্তি পৰম্পৰাৰ প্ৰতিনিধি কবি তথা সমাজ সংস্কাৰক হৰিদেৱৰ সাহিত্যসৃষ্টিৰ মূল কৃতিত্ব হ'ল (ক) শৰণ সিদ্ধান্ত, (খ) ভক্তিৰস তৰঙ্গিনী।

ভক্তিৰস তৰঙ্গিনী এখন যুগজয়ী সাহিত্য কৃতি। তেৰটা স্তৱকৰ সমষ্টি মহান এই গ্ৰন্থখনত ১০৯১টা সংস্কৃত শ্লোক আছে। ইয়াৰ অসমীয়া ভাঙনিও লগতে দিয়া হৈছে। সৃষ্টি বৰ্ণনা, বিষ্ণু ভক্তিৰ ফল, হৰি মহিমা, হৰিৰ ৰূপ আদিৰ মনোৰম বৰ্ণনা ভক্তিৰস তৰঙ্গিনীত লক্ষ্য কৰা হয়। হৰিদেৱৰ সাহিত্য সৃষ্টি সম্পৰ্কে এতিয়াও বিস্তৃত অধ্যয়ন আৰু চৰ্চাৰ অৱকাশ আছে।

দামোদৰদেৱ ঃ

মধ্যযুগীয় ভক্তিবাদী আন্দোলনক প্ৰকৃতাৰ্থত নেতৃত্ব দিয়া মহাপুৰুষসকলৰ ভিতৰত শ্ৰীশ্ৰীদামোদৰদেৱ অন্যতম। ১৪৮৮ চনত নগাঁও জিলাৰ অন্তৰ্গত নলঞ্চা গাঁৱত দামোদৰদেৱৰ জন্ম হৈছিল। দামোদৰদেৱৰ পিতৃ সদানন্দ দ্বিজ আৰু মাতৃ সুশীলা দেৱী আছিল। ১৫৯৮ চনত এই গৰাকী মহাপুৰুষৰ পৰলোকপ্ৰাপ্তি হৈছিল।

দামোদৰদেৱে ১৫৪০ চনত আদিসত্ৰৰূপে স্বীকৃত বৰপেটা জিলাৰ অন্তৰ্গত পাটবাউসী সত্ৰ স্থাপন কৰে। সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ দ্বাৰা দামোদৰদেৱে সমাজৰ অৱহেলিত, অনাদৃত, অনগসৰ লোকসকলক ভক্তিৰ ডোলেৰে বান্ধি নতুন মৰ্যাদা প্ৰদান কৰে। বিভিন্ন ভাষা, সম্প্ৰদায়, জাত আদিত বিভক্ত সমাজখনক ন্যায়, শিক্ষা, শৃংখলা আদিৰ জৰিয়তে সুব্যৱস্থিত কৰি গঢ়ি তোলাৰ প্ৰচেষ্টা হাতত লয়। বৌদ্ধ তান্ত্ৰিকসকলে ইতিমধ্যে প্ৰচলন কৰা বলি বিধান আৰু তন্ত্ৰ সাধনাৰ পৰিৱৰ্তে সহজ-সৰল ৰূপত বিষ্ণু উপাসনাৰ প্ৰতি

জনসাধাৰণক আকৃষ্ট কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। নাম-কীৰ্তন আৰু সৰল ভক্তি সাধনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

দামোদৰদেৱৰ আটাইতকৈ মেধাসম্পন্ন আৰু খ্যাতিমান শিষ্য গৰাকী হ'ল অসমীয়া গদ্য সাহিত্যৰ জনক বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টাচাৰ্য বা ভট্টদেৱ। ভট্টদেৱে গদ্য শৈলীত 'কথা-ভাগৱত', 'কথা গীতা' আৰু 'কথা ৰত্নাৱলী'ৰ দৰে উচ্চমানবিশিষ্ট আৰু মনোগ্ৰাহী গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। গদ্যকাৰ ভট্টদেৱে গুৰু দামোদৰদেৱৰ আজ্ঞাতহে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোকে ৰসাস্বাদন কৰিব পৰাকৈ কথা ভাগৱত ৰচনা কৰা বুলি উল্লেখ কৰি থৈ গৈছে।

দামোদৰদেৱে নিজৰ শিষ্য আৰু অনুগামীসকলক সাহিত্য সৃষ্টিৰ বাবে উপযুক্ত নিৰ্দেশনা দি পথপ্ৰদৰ্শকৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সমাজৰ বঞ্চিত, দৰিদ্ৰ, নিৰাশ লোকসকলক ভক্তি অমৃতৰ জৰিয়তে নতুন সঞ্জীৱনী প্ৰদান কৰিছিল।

৪.৪ ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য

ভক্তিবাদী পৰম্পৰাক নতুন গতি প্ৰদান কৰা সাহিত্যিকসকলৰ সাহিত্যৰাজি ভাৰতীয় জনজীৱনৰ অমূল্য সম্পদ। এই সাহিত্যৰাজিয়ে যুগে যুগে ভাৰতীয় লোকজীৱনক উদ্বুদ্ধ কৰি আহিছে। এই কালজয়ী আৰু মহান সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যৰাজিক নিম্নলিখিত ৰূপত লক্ষ্য কৰিব পাৰি।

(১) **গুৰু বন্দনা ঃ** ভক্তি সাধনাত গুৰুৰ মহত্ব অপৰিসীম। গুৰুৰ সান্নিধ্য আৰু পথ নিৰ্দেশনা অবিহনে প্ৰকৃত ভক্তিৰ উপাসনা সম্ভৱ নহয়। ভাৰতীয় সংস্কৃতিত গুৰু-শিষ্যৰ মধুৰ পৰম্পৰা পূৰ্বৰ পৰাই প্ৰচলিত। ৰামানন্দ-কবীৰ, নৰহৰিদাস-তুলসী, শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ, দামোদৰদেৱ-ভট্টদেৱ আদি গুৰু শিষ্য পৰম্পৰাৰ উজ্বল চানেকি। গুৰুৰ পথ নিৰ্দেশনা লাভ কৰিলেহে শিষ্যই প্ৰকৃত ভক্তিমাৰ্গৰ সন্ধান পায়। সেয়ে ভক্তি সাহিত্যত গুৰু বন্দনা বিদ্যমান। গুৰুৰ মহিমা বৰ্ণনা কৰি ভক্ত কবিসকলে নিজৰ শ্ৰদ্ধা আৰু উচ্চ আদৰ্শ দাঙি ধৰিছে।

(২) **সৰল জীৱনশৈলী ঃ** ভক্ত কবিসকলে অতি সহজ সৰল আড়ম্বৰহীন জীৱনৰ পোষকতা কৰিছিল। বেছিভাগ ভক্ত সাধকে বিলাসী বা আৰামী জীৱনশৈলী হেলাৰঙে ত্যাগ কৰি অতি সাধাৰণ জীৱনশৈলী আকোঁৱালি লৈছিল। ভক্তি বা জ্ঞানহে প্ৰকৃত সত্য, বাকীবোৰ অৰ্থহীন— এনে ধাৰণা সাৰোগতকৰি ভক্ত সাধকসকলে নিজ কাৰ্যত মনোনিৱেশ কৰিছিল। আসক্তি, লোভ, লালসা আদি ত্যাগ কৰি মানৱ জীৱনৰ গূঢ়াৰ্থ বিচাৰি চাইছিল। সেইবাবেই উচ্চস্তৰীয় মহৎ সাহিত্য সৃষ্টি সম্ভৱ হৈছিল।

(৩) **সামাজিক সংহতি ঃ** ভক্তিবাদী সাহিত্যই সামাজিক সংহতি শক্তিশালী কৰাৰ ক্ষেত্ৰত স্পষ্ট অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। তুলসীদাসে ৰামচন্দ্ৰৰ জৰিয়তে সমাজৰ অনগ্ৰসৰ,

অস্পৃশ্য, বনবাসী, অনাদৃত লোকসকলক মূল সুতিলৈ উত্তৰণ ঘটোৱাৰ বাবে চেষ্টা কৰিছিল। উত্তৰ ভাৰত আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত ততা ভাৰত আৰু সিংহলৰ মাজত সমন্বয়ৰ সেতু গঢ়িছিল। মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱেও নগা, গাৰো, মিচিং, মুছলমান আদি সম্প্ৰদায়ৰ লোকক শিষ্যত্ব আৰু মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিছিল। অন্যান্য ভক্তিবাদী উপাসকসকলেও সামাজিক সংহতি সুদৃঢ় কৰিবৰ বাবে প্ৰচেষ্টা হাতত লৈছিল।

(৪) **আঞ্চলিক ভাষাৰ প্ৰয়োগ ঃ** ভক্তিবাদী সাহিত্যই সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ অকুণ্ঠ সহাঁৰি লাভ কৰাৰ অন্যতম কাৰণ হ'ল শংকৰদেৱে অসমীয়া, শ্ৰীচৈতন্যই বঙালী, গুৰুনানকে পঞ্জাবী, তুলসীদাসে অবধি, সুৰদাসে ব্ৰজ, জায়সীয়ে অবধি, নৰসী মেহতাই গুজৰাটী, তুকাৰামে মাৰাঠী, বলৰাম দাসে উৰিয়া আদি ভাষাত সাহিত্য ৰচনা কৰি ভক্তিপ্ৰবাহক সাধাৰণ জনৰ ওচৰ চপাই নিছিল। আঞ্চলিক ভাষাৰ ব্যৱহাৰে ভক্তিবাদী সাহিত্যক সহজতে বোধগম্য আৰু মধুৰ কৰি তুলিছিল। আঞ্চলিক ভাষাৰ ব্যৱহাৰে এক নতুন ভক্তিৰ জোঁৱাৰ তুলিছিল আৰু ভক্তিবাদী আন্দোলনক সফল কাম কৰি তুলিছিল।

(৫) **অনুবাদ ঃ** এই সময়ছোৱাত প্ৰায়বোৰ ভক্ত শিৰোমণি কবি সাহিত্যিকে বিভিন্ন গ্ৰন্থ অনুবাদ কৰি ভক্তিসাহিত্যৰ ভেঁটি চহকী কৰি তোলে। মূলতঃ সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহৰ অনুবাদ পৰিলক্ষিত হয়। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে উনুকিয়াই অহা হৈছে যে ভক্তিবাদী সাহিত্যিকসকলে বিপুল সংখ্যক গ্ৰন্থ সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা নিজ নিজ ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল। এক কথাত মূল ভক্তিগ্ৰন্থ আৰু সাধাৰণ ভক্ত তথা পাঠকৰ মাজত অনুবাদে এক সেঁতুৰ কাম কৰিছিল। সাৰ্থক অনুবাদৰ জৰিয়তে মূল সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভক্তিঅমৃত পাণ কৰাটো সহজসাধ্য হৈ পৰিছিল।

(৬) **অলংকাৰ আৰু ছন্দৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ ঃ** কলাপক্ষৰ দৃষ্টিৰেও ভক্তিবাদী সাহিত্য অন্ততঃ সমৃদ্ধ হয়। কাব্যভাষা, শব্দপ্ৰয়োগ, বাক্য সংৰচনা, অৰ্থঘনত্ব, পদবিন্যাস আদিৰ উপৰিও অলংকাৰ আৰু ছন্দৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ ভক্তি সাহিত্যত পৰিলক্ষিত। উপমা, ৰূপক, যমক, শ্লেষ, অন্যোক্তি, বিৰোধাভাষ, অতিশয়োক্তি, মানৱীকৰণ আদি অলংকাৰৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা হয়। সেইদৰে ভক্তি সাহিত্যত মিত্ৰাক্ষৰ আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। অলংকাৰ আৰু ছন্দৰ সুকুমাৰ প্ৰয়োগে ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ শিল্পক অতি মনোগ্ৰাহী আৰু কলাত্মক কৰি তুলিছে।

(৭) **উদাৰ মানৱতাবাদ ঃ** ভক্তিবাদী আন্দোলনে সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহৰ মাজত মানৱতা, প্ৰেম, মমতা, পৰোপকাৰ আদিৰ বাণী বিলাইছিল। এই মানৱতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বাবে ভক্তিবাদী আন্দোলনে ব্যাপক জনসমৰ্থন আৰু স্বাভাৱিক সহাঁৰি লাভ কৰিছিল। ভেদাভেদহীন, উদাৰ, শৃংখলিত মানৱ সমাজ গঢ়িবৰ বাবে ভক্তিবাদী আলংকৰিকসকলে প্ৰচেষ্টা হাতত লৈছিল।

(৮) **ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঃ** ভক্তিবাদী জাগৰণ মূলতঃ বিষ্ণুভক্তিকেন্দ্ৰিক। এই আন্দোলনত ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন কৰা হয়। ভক্তি আন্দোলনৰ সময়ত নৱধা ভক্তিৰ উল্লেখ পোৱা

যায়। কিছুসংখ্যক ভক্ত কবিয়ে আকৌ নামধৰ্মক উত্তম বুলি কৈ গৈছে। শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱে কৈ গৈছে ঃ

শাস্ত্ৰৰ উত্তম গীতা ভাগৱত
ধৰ্মৰ উত্তম নাম
দেৱৰে উত্তম দৈৱকী নন্দন
চৰণে কৰো প্ৰণাম।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভক্তিবাদী আলংকৰিকসকলৰ সাহিত্যৰ কি কি বৈশিষ্ট্য আছিল? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)

....

....

....

....

৪.৫ ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সামাজিক প্ৰাসংগিকতা

ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ সামাজিক প্ৰাসংগিকতা সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে চৰ্চা হোৱা প্ৰয়োজন। যি সময়ত ভক্তিবাদী ধ্যান ধাৰণাৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেই সময়ত দেশ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, ধাৰ্মিক, আৰ্থিক, সাংস্কৃতিক আৰু সাহিত্যিক দৃষ্টিৰে জুৰুলা হৈ আছিল। বিদেশী শক্তিৰ ৰাজনৈতিক আগ্ৰাসনে সাধাৰণ দেশবাসীৰ মাজত সংশয় আৰু নৈৰাশ্যৰ উদ্ৰেক ঘটাইছিল। মানুহে নিজৰ নিৰাপত্তা, ভৱিষ্যত আৰু ধাৰ্মিক সুৰক্ষাৰ বিষয়ে শংকা প্ৰকাশ কৰিছিল। ধাৰ্মিক দৃষ্টিৰেও এই সময়ছোৱাত সমাজ বহুধাবিভক্ত হৈ পৰিছিল। আৰ্থিকভাৱেও সাধাৰণ মানুহৰ অৱস্থা একেবাৰেই সন্তোষজনক নাছিল। দেশৰ এনে জটিল সন্ধিক্ষণৰ মাজতে দক্ষিণ ভাৰতত মধ্যযুগীয় ভক্তিবাদী আন্দোলনে নতুনকৈ গা কৰি উঠিছিল। ক্ৰমশঃ সেই ভক্তিৰ প্ৰবল সোঁতে সমগ্ৰ দেশতে বৈষ্ণৱ ভক্তিৰ প্লাৱন আনিছিল। সাধাৰণ মানুহে গভীৰ আস্থা আৰু প্ৰত্যয়েৰে সেই ভক্তি আন্দোলনৰ সৈতে একাত্ম হৈ পৰিছিল।

এই ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ সামাজিক দৃষ্টিৰেও বিশেষ প্ৰাসংগিকতা আছে। সমাজৰ নিপীড়িত, অস্পৃশ্য, অবদমিত লোকসকলেও ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ জৰিয়তে সামাজকি মৰ্যদা আৰু স্থান লাভ কৰিছিল। উচ্চ-নিম্ন, ধনী-দুখীয়া, জ্ঞানী-অজ্ঞানী, পিছপৰা-আগবঢ়া সকলোৱে ভক্তিৰসত বিলীণ হৈ নতুন সমাজ গঢ় কামত অগ্ৰসৰ হৈছিল।

এই ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ জৰিয়তে সমাজ জীৱনত সাংস্কৃতিক পুনৰুত্থান ঘটিছিল। নিজৰ সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্য সম্পৰ্কে সাধাৰণ মানুহ সজাগ হৈছিল আৰু নতুন

উদ্যমেৰে সংস্কৃতিৰ বিকাশৰ হকে কৰ্ম আঁচনি হাতত লৈছিল। অসম তথা সমগ্ৰ দেশতে ভক্তিমূলক গীত, স্তুতি, ভজন আদি ৰচিত হৈছিল আৰু এইবোৰে সাধাৰণ মানুহক আকৃষ্ট কৰিছিল। ভক্তিমূলক নাট প্ৰদৰ্শনৰ জৰিয়তে ন্যায়, সত্য আৰু ভক্তিতত্বৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব পৰিস্ফুট হৈছিল। এইদৰে সামাজিক স্তৰত সাংস্কৃতিক পুনৰুত্থান হৈছিল।

ভক্তিবাদী আন্দোলনে ভাষিক আৰু ভৌগোলিক সীমা অতিক্ৰম কৰি এক শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰীয় চেতনাৰ জন্ম দিছিল। অসমৰ মহাপুৰুষসকলেও ভাষিক আৰু আঞ্চলিক সীমাৰেখা অতিক্ৰম কৰি এক বহল, উদাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় সাহিত্যচেতনাৰ পৰিচয় দিছে।

এই ভক্তিবাদী জাগৰণে মানুহৰ নৈতিক মূল্যবোধ আৰু উচ্চ আদৰ্শৰ পোষকতা কৰিছিল। সমাজৰ পৰিৱৰ্তন প্ৰথমে মানসিক স্তৰত হ'লেহে তাৰ বাস্তৱিক ৰূপ প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰি। দয়া, অহিংসা, কৰুণা, ত্যাগ আদি মহৎ গুণৰ গৰিমা এই যুগৰ সাহিত্যত প্ৰকাশ পাইছে। এইদৰে ভক্তিবাদী সাহিত্যই সমাজ জীৱনৰ বিভিন্ন দিশত ইতিবাচক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল।

৪.৬ ভক্তিবাদী সাহিত্যত আলংকাৰিকতা

মধ্যযুগীয় ভক্তিবাদী সাহিত্যত আলংকাৰিকতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে অলংকাৰ সম্পৰ্কেও সম্যক আভাষ লোৱা প্ৰয়োজন। অলংকাৰ শব্দৰ পৰা আলংকাৰিক শব্দটো নিস্পন্ন হৈছে। অলংকাৰৰ পৰিভাষা, পৰিসৰ, বৈশিষ্ট্য আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলেহে ভক্তি সাহিত্যৰ আলংকাৰিকসকলৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা কৰা সম্ভৱ।

অলংকাৰ কি? এই বিষয়ে সংস্কৃতত এষাৰ কথা প্ৰচলিত আছে— "অলংকাৰোতি ইতি অলংকাৰ"। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল যি অলংকৃত কৰে সেয়াই অলংকাৰ। ভাৰতীয় কাব্যশাস্ত্ৰত অলংকাৰবাদী সম্প্ৰদায় এটি আছে। এই সম্প্ৰদায়ে অলংকাৰক কাব্যৰ আত্মা বুলি গণ্য কৰে। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে, কাব্য সৃষ্টিৰ বাবে আটাইতকৈ অনিবাৰ্য্য তত্ত্ব হ'ল অলংকাৰ। অলংকাৰ অবিহনে কাব্যৰ কল্পনাই কৰিব নোৱাৰি। এই অলংকাৰ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰৱৰ্তক হ'ল আচাৰ্য্য ভামহ। ভামহৰ প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থখনৰ নাম কাব্যালংকাৰ। ভামহৰ মতে অলংকাৰ হ'ল কাব্যৰ সবাতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব। ভামহৰ লগতে দণ্ডী আৰু উদ্ভট নামৰ আচাৰ্য্য দুগৰাকীয়েও অলংকাৰক কাব্যৰ অনিবাৰ্য্য তত্ত্বৰূপে স্বীকৃতি দিছে। ভামহে 'কাব্যালংকাৰ' গ্ৰন্থত অলংকাৰৰ বিষয়ে এইদৰে বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছেঃ

অনেন বাগৰ্থবিদ্যামলংকৃতা
বিভাতি নাৰীৱ বিদগ্ধমণ্ডনা

অৰ্থাৎ অৰ্থমৰ্মজ্ঞসকলৰ বাণী যিদৰে অলংকাৰৰ দ্বাৰা সুশোভিত হৈ থাকে সেইদৰে নাৰীও অলংকাৰৰ দ্বাৰা সুশোভিত হৈ থাকে।

আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে কাব্যৰ শোভাবৰ্দ্ধনকাৰী ধৰ্মকে অলংকাৰ নামেৰে অভিহিত কৰিছে।

"কাব্যশোভাকৰাণ ধৰ্মাণ অলংকাৰাণ প্ৰচক্ষতে"

পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত আনন্দবৰ্দ্ধন, মম্মট, বিশ্বনাথ আৰু জগন্নাথ প্ৰভৃতি আচাৰ্য্যয়ো অলংকাৰৰ লক্ষণৰ বাখ্যা কৰিছে।

অলংকাৰশাস্ত্ৰ অনুসৰি অলংকাৰসমূহক মূলতঃ তিনি শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰিঃ

১। শব্দালংকাৰ

২। অৰ্থালংকাৰ

৩। উভয়ালংকাৰ।

শব্দালংকাৰৰ অধীনত বৰ্ণগত, কাব্যগত আৰু শব্দগত অলংকাৰসমূহ শ্ৰেণীভুক্ত, যেনে ঃ অনুপ্ৰাস, যমক, শ্লেষ আদি।

অৰ্থালংকাৰ অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অৰ্থালংকাৰ শ্ৰেণীত বহুতো অলংকাৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত। তাৰ ভিতৰত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, অতিশয়োক্তি, দৃষ্টান্ত, মানৱীকৰণ আদি উল্লেখযোগ্য।

উভয়ালংকাৰত শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰ উভয়ৰে সমাবেশ হৈছে। অলংকাৰ মূলতঃ কাব্যৰ বাহ্যিক উপাদান। অলংকাৰে কাব্যৰ শোভাবৰ্দ্ধন কৰে।

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ আলংকাৰিকসকল কোন? ভক্তি এক আন্তৰিক তত্ত্ব। শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্তক নৱৰস বুলি স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। এই নৱৰসৰ ভিতৰত ভক্তিৰ স্থান নিৰূপিত হোৱা নাই, একাংশ পণ্ডিতে শান্ত ৰসৰ অধীনত ভক্তিক স্থান দিছে।

ৰূপ গোস্বামীয়ে ভক্তিক এক স্বতন্ত্ৰ ৰস ৰূপে সবল ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। আচাৰ্য্য ৰূপ গোস্বামীৰ মতে ভক্তি কোনো সাধাৰণ সামান্য ভাৱ নহয়, বৰং ভক্তি উচ্চ আৰু উদাত্ত ভাৱ। কিয়নো ভক্তৰ তন্ময়তাৰ স্থিতিয়ে হ'ল ভক্তি। ৰূপ গোস্বামীৰ পূৰ্বে আচাৰ্য্য ভানুদত্তয়ো ভক্তিক এক স্বতন্ত্ৰ ৰস ৰূপে স্বীকৃতি দিছে।

মধ্যযুগৰ সৰ্বভাৰতীয় ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ কথা আলোচিত হ'লে মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ, মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ, হৰিদেৱ, শ্ৰী দামোদৰদেৱৰ লগতে শ্ৰীচৈতন্য, ৰামানুজ, ৰামানন্দ, তুলসীদাস, কবীৰদাস, সুৰদাস, মীৰাবাঈ, তুকাৰাম, নৰসিং মেহতা, গুৰু গোবিন্দ সিংহ, পঞ্চসখা বলৰাম দাসকে আদি কৰি বিভিন্নজন আধ্যাত্মিক গুৰু আৰু কবি সাহিত্যিকৰ কথা মনলৈ আহে প্ৰত্যেকৰে সাহিত্যত ভক্তিৰ সুন্দৰ আৰু সাৰ-গৰ্ভিত বৰ্ণনা পোৱা যায়। কাব্য বিশ্লেষণ কৰিলে সেই ভক্তি কাব্যবোৰত ভক্তিভাৱৰ

লগতে অলংকাৰ, ছন্দ আদিৰ সুযম প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে 'নামঘোষাত' ভক্তি আৰু অলংকাৰৰ সুন্দৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰিছে—

"মৎস কুৰ্ম্ম নৰসিংহ বামন পৰশুৰাম
হলিৰাম বৰাহ শ্ৰীৰাম।
বুদ্ধ কল্কি নামে দশ আকৃতি ধৰিছা কৃষ্ণ
তযু পাৰে কৰোহোঁ প্ৰণাম।।"

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ অমূল্য সৃষ্টিৰাজিৰ মাজতো উদাত্ত ভক্তিৰ লগতে অলংকাৰ, ছন্দ আদিৰ মনোৰম প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়। অসমীয়া সপ্তকাণ্ড 'ৰামায়ণ'ৰ উত্তৰাকাণ্ডত মহাপুৰুষজনৰ ভক্তি ভাৱনা তথা অলংকাৰ, ছন্দ আৰু আকৰ্ষণীয় ভাষাশৈলীৰ সংমিশ্ৰণ সহজে পৰিলক্ষিত হয়। ৰূপক আৰু অনুপ্ৰাস অলংকাৰৰ এটি উদাহৰণ নিম্ন দ্ৰষ্টব্য—

ৰামে পিতৃ মাতৃ সুত সোদৰ বন্ধু
ৰামে আত্মা ৰামে জীৱ প্ৰাণ।
ৰামে ৰূপ যজ্ঞ দান ৰামেসে পৰম জ্ঞান
ৰামে কৌটি শত তীৰ্থস্নান।।

অসমৰ ভক্তি আন্দোলনৰ গুৰি ধৰোঁতা মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ সমসাময়িক ভক্ত কবিসকলৰ ৰচনাতো অলংকাৰ, ছন্দ আদি মনোহৰ প্ৰয়োগ চকুত পৰে। অৱশ্যে এই কবিসকলে ভক্তিৰ বিভিন্ন দিশ প্ৰতিপাদনৰ ওপৰত সৰ্বাধিক গুৰুত্ব দিছিল। কিন্তু তাৰ মাজতো কলাপক্ষীয় দৃষ্টিকোণেৰে বিচাৰ কৰি চালে মধ্যযুগীয় ভক্ত কবি সকলৰ ৰচনাত স্বতঃস্ফুতভাৱে অলংকাৰ, ছন্দ আদিৰ নিপুণ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। সচেতনভাৱে আলংকাৰিক নহ'লেও ভক্ত কবিসকলৰ ৰচনাৰাজিৰ মাজতে অলংকাৰৰ ব্যাপক প্ৰয়োগ দৃষ্টিগোচৰ হয়। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ 'ৰামায়ণ'ৰ আদিকাণ্ডত উপমা অলংকাৰৰ এটি সজীৱ উদাহৰণ লক্ষ্য কৰিব পাৰি—

"ত্ৰৈলোক্যমোহিনী গজেন্দ্ৰ গামিনী
পাইলা স্বয়ং বৰশালা
প্ৰবেশিলা গই মেৰুত উদয়
যেন চন্দ্ৰমাৰ কলা।"

ভক্তিবাদী কাব্যস্ৰষ্টাসকলৰ প্ৰত্যেক ৰচনাতে অলংকাৰৰ অজস্ৰ মনোৰম প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হৈছে। ভক্তিবাদী কবিসকল সচেতন অলংকাৰবাদী নাছিল কিন্তু তেওঁলোকৰ সৃষ্টিৰাজিৰ মাজত অলংকাৰৰ সবল উপস্থিতি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। কলাপক্ষীয় আৰু কাব্যশাস্ত্ৰীয় দৃষ্টিভংগীৰে বিচাৰ কৰি চালে ভক্তিবাদী কবিসকল অলংকাৰ প্ৰয়োগত যে সিদ্ধহস্ত আছিল। সেয়া স্পষ্ট হৈ পৰে। এইদৰে ভক্তিবাদী কবিসকলে নিজ সৃষ্টিৰ মাজেৰে ভাৱপক্ষ আৰু কলাপক্ষৰ সুযম উপস্থাপনৰ মাজেৰে ভক্তিসাহিত্যক সুসমৃদ্ধ কৰি থৈ গৈছে।

৪.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

ভাৰতীয় জনজীৱনক ভক্তিবাদী আন্দোলনৰ প্ৰধান আলংকৰিকসকলে পত্রে পুষ্পে জাতিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছে। ভক্তিবাদী পৰম্পৰাৰ মহাপুৰুষসকলে দেশৰ ভিন্ন প্ৰান্তত বৈষ্ণৱ ভক্তিৰ সোঁত বোৱাইছিল। ভক্তিৰ লগতে সমাজ সংস্কাৰ, জাতিভেদ বিৰোধ, ভাতৃত্ববোধ, একতাৰ বাণী আৰু লোক সমন্বয়ৰ চিন্তাৰে সমাজ জীৱনলৈ নতুন জাগৰণ আনিছিল। ভক্তিবাদী আলংকৰিকসকলে প্ৰত্যেকেই প্ৰতিভাশালী সাহিত্যস্ৰষ্টা, সমাজ নিৰ্মাতা আৰু সংস্কাৰবাদী আছিল। ভক্তি আচৰণত ভাষিক বাধাৰ সমস্যা দূৰ কৰি আঞ্চলিক ভাষাত মৌলিক আৰু অনুদিত গ্ৰন্থৰ প্ৰণয়ন হৈছিল। ইয়াৰ লগতে ৰামলীলা, ৰাস, ভাওনা, অংকীয়া নাট আদি সাংস্কৃতিক কাৰ্যক্ৰমণিকাৰ দ্বাৰা জনতাৰ মন-মগজুত ভক্তি, সত্য, ন্যায়, প্ৰেম, উদাৰতা, ক্ষমা, মমতা আদি সাত্বিক গুণাৱলীৰ প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল। বহুধাবিভক্ত ভক্তি পৰম্পৰাক এক সূত্ৰত বান্ধি সমাজক নতুন ৰূপত গঢ়ি তুলিবলৈ প্ৰচেষ্টা হাতত লোৱা হৈছিল। সত্ৰ, নামঘৰ, মন্দিৰ, গুৰুদ্বাৰ আদিৰ জৰিয়তে ভক্তি সাধনা আৰু জনসেৱাৰ ভাৱনাই নতুন মাত্ৰা লাভ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাতে যুগজয়ী সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু ভাৰতীয় জনসমাজে নতুন পথৰ সন্ধান লাভ কৰিছিল।

৪.৮ আৰ্হিপ্ৰশ্ন (Sample Questions)

(ক) কবীৰ দাসৰ সাহিত্যৰ মাজত কিদৰে আধ্যাত্মিক আৰু সামাজিক দুয়োটা দিশৰ বৰ্ণনা বিচাৰি পোৱা যায় আলোচনা কৰক।

(খ) তুলসী দাসক কিয় লোকনায়ক বুলি কোৱা হয় বহলাই লিখক।

(গ) কৃষ্ণ ভক্তি সাহিত্যত সুৰদাস আৰু মীৰাবাঈৰ অৱদান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

(ঘ) শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ ভক্তি সাহিত্যৰ বিষয়ে এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।

(ঙ) দামোদৰদেৱে কিদৰে পৰৱৰ্তী কালৰ ভক্তিসাধকসকলক সাহিত্য সৃষ্টিৰ বাবে মাৰ্গদৰ্শন কৰিছিল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰক।

(চ) ভক্তিবাদী আলংকৰিকসকলৰ সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

৪.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১। গুলাবৰায় (সম্পা) প্ৰবন্ধ প্ৰভাকৰ

২। নগেন্দ্ৰ ঃ হিন্দী সাহিত্য কা ইতিহাস

৩। মহেশ্বৰ নেওগ ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা

৪। প্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ বৰা (সম্পা) ঃ ঐতিহ্য ঃ অসমীয়া সাহিত্য

৫। বাপচন্দ্ৰ মহন্ত ঃ অসম কে বৰগীত

৬। সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত

*****

পঞ্চম বিভাগ
দেশীবাদ

বিভাগৰ গঠনঃ

৫.১ ভূমিকা (Introduction)
৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৫.৩ দেশীবাদৰ ধাৰণা
৫.৪ পশ্চিমীয়া দেশীবাদৰ ধাৰণা
৫.৫ ভাৰতীয় দেশীবাদৰ ধাৰণা
৫.৬ অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদ
৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৫.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (Reference/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৰৰ্তী বিভাগকেইটাত ভক্তিবাদৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগটিত 'দেশবাদ' ধাৰণা আৰু অন্যান্য দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব।

দেশীবাদ বহিৰাগত সকলৰ বিপৰীতে থলুৱা বা খিলঞ্জীয়া সকলৰ সৈতে জড়িত এটা ধাৰণা। ইয়াৰ লগত জড়িত হৈ আছে এই থলুৱা লোকসকলৰ আৰ্থ-সামাজিক, সাংস্কৃতিক আদি দিশ। দেশীয় সংস্কৃতিৰ পুনৰ উদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণো ইয়াৰ লগত সম্পৃক্ত হৈ আছে। আমাৰ দেশত দেশীবাদৰ ধাৰণাৰ লগত পশ্চিমীয়া ধাৰণা কিছু পৰিমাণে পৃথক। এই ধাৰণা সাহিত্য আদিত সোমাই পৰিছে। অসমীয়া সাহিত্যতো দেশীবাদৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই বিভাগটিত এই দিশবোৰ পৰ্যালোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হ'ব।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- দেশীবাদৰ স্বৰূপ আৰু ধাৰণা বিচাৰ কৰিব পাৰিব,
- পশ্চিমীয়া দেশবোৰত দেশীবাদৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব,
- ভাৰতীয় দেশীবাদৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব, আৰু
- অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৫.৩ দেশীবাদৰ ধাৰণা

ভাৰতীয় সংস্কৃতিত দেশীবাদী ধাৰণাৰ প্ৰয়োগ পৃথিৱীৰ সকলো দেশতে দেখা যায়। ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত স্বজাতি, স্বভাষা বা স্বাধিকাৰ ৰক্ষাৰ বাবে ভূমিপুত্ৰসকলে কৰা আন্দোলনৰ উদাহৰণ যথেষ্ট। সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰতো তেনেকুৰা আন্দোলনৰ উদাহৰণ আছে — যথা আইৰিচসকলে কৰা কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিতে 'Irish Literary Renaissance'ৰ দৰে সাহিত্য আন্দোলন য'ত বিখ্যাত কবি-নাট্যকাৰ W.B. Yeats জড়িত আছিল। আমাৰ অসমীয়া সাহিত্যতো ১৮৩৬ চনৰ পিছত ব্ৰিটিছ শাসকসকলে বিদ্যালয় আৰু অফিচ-কাছাৰীৰ মাধ্যম হিচাপে অসমীয়া ভাষাৰ ঠাইত বঙালী ভাষা প্ৰৱৰ্তন কৰাৰ পিছত এচাম দেশীয় অসমীয়া ভাষাৰ সাহিত্যিকে অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিকত্ব প্ৰমাণ কৰিবলৈ নানা ধৰণৰ পদক্ষেপ লৈছিল। আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনৰ নেতৃত্বত হোৱা এই জাগৰণে ভাষিক জাতিয়তাবাদৰ ৰূপ পাইছিল। ভাষাটো হ'ল এটা জাতিৰ শিপাৰ লগত জড়িত আৱেগ-অনুভূতি। স্বাভাৱিকভাৱেই 'দেশী' ভাষাৰ হকে কৰা এই যুঁজ বিলাকত আঞ্চলিকতাকেন্দ্ৰিক ৰাজনৈতিক চেতনা জড়িত হৈ থাকে। 'দেশীবাদ' শব্দটোত দুটা শব্দ জড়িত হৈ আছে। এটা 'দেশী' অৰ্থাৎ 'Native' বা 'আঞ্চলিক' আৰু আনটো হ'ল 'বাদ' বা 'Ism', অৰ্থাৎ সাহিত্য-সংস্কৃতিত দেশীয় ধাৰণা আৰু চেতনা প্ৰকাশ কৰা চেতনাটোৱেই হ'ল দেশীবাদ। দেশীবাদৰ লগত এটা জাতি বা এখন দেশৰ শিপাৰ সম্পৰ্ক আছে। দেশীবাদৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ 'Nativism'। 'Orientalism' বা প্ৰাচ্যতত্ত্বৰ লগতো দেশীবাদৰ সম্পৰ্ক আছে। পশ্চিমীয়া সাহিত্যতত্ত্ব বা আন্তৰ্জাতিকতাবাদৰ বিৰুদ্ধে পূৰ্বৰ ঔপনিৱেশিক ৰাষ্ট্ৰসমূহত গঢ়ি উঠা দেশীয় সাহিত্য-সংস্কৃতি আন্দোলনবিলাকৰ মাজতেই ইয়াৰ মূল ধাৰণাটো লুকাই আছে। সুদীৰ্ঘদিনীয়া উপনিৱেশিক শাসন আৰু শোষণ কৰা ব্ৰিটিছ আৰু ইয়াৰ সহযোগী অন্যান্য ইউৰোপীয়ান ঔপনিৱেশিকতাবাদীসকলে এছিয়া বা আফ্ৰিকাৰ উপনিৱেশসমূহত ইংৰাজী ভাষাকেন্দ্ৰিক একধৰণৰ ভাষিক সাম্ৰাজ্যবাদ আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁলোকে পশ্চিমীয়া আধুনিকতাবাদী আৰু আন্তৰ্জাতিকতাবাদী ধাৰণাৰে দেখুৱাব বিছাৰিছিল যে, এছিয়া-আফ্ৰিকাৰ সৰু সৰু জাতিসমূহৰ ভাষা-ধৰ্ম-সংস্কৃতি বহুত তলখাপৰ। তেওঁলোকৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰমাণ কৰিবলৈকে অৱহেলিত জাতিসমূহৰ মাজত হীনমন্যতাবোধৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সেই হীনমান্যতাৰ বিপৰীতে নিজস্ব ভাষা-সংস্কৃতি ৰক্ষা কৰিবলৈকে দেশীবাদী চেতনাৰ উন্মেষণ। দেশীবাদীসকলে কেতিয়াও এইটো নকয় যে ইংৰাজী ভাষা বা ইয়াৰ জৰিয়তে অহা পাশ্চাত্য জ্ঞান অস্বীকাৰ কৰিব লাগে। তেওঁলোকৰ বিশ্বাস পাশ্চাত্যৰ বস্তু ধাৰ কৰিয়েই কেৱল এটা জাতিৰ মাজত আধুনিক চেতনা বা আন্তৰ্জাতিকতাবাদী চেতনাৰ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। স্বদেশী শিপা আৰু পৰম্পৰাৰ মাজতেই আধুনিকতাৰ উপাদানসমূহ আত্মস্থ কৰিব লাগিব। আমাৰ সমাজ বাস্তৱতাৰ ভিত্তিতেই এনে পাশ্চাত্য চিন্তাৰ গ্ৰহণ আৰু বৰ্জন ঘটাব লাগে। পশ্চিমৰ দেশসমূহত বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা বা অৰ্থনীতিৰ উন্নয়ণৰ ক্ষেত্ৰত যি চমকপ্ৰদ বিকাশ হৈছে, তাৰে তুলনাত আমাৰ দেশত এনেধৰণৰ বিকাশ

কিয় হোৱা নাই সেইবোৰৰ সীমাবদ্ধতাৰো অধ্যয়ন কৰিব লাগে। গতিকে দেশীবাদে কেতিয়াও পশ্চিমীয়া চিন্তা আৰু তত্ত্ববোৰৰ অন্ধবিৰোধ নকৰে বা অন্ধভাৱে অনুকৰণো নকৰে। তেওঁলোকে আমাৰ দেশৰ সামাজিক বাস্তৱতা তথা ভৌগোলিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবেশৰ প্ৰেক্ষাপটতহে এনেবোৰ ধাৰণা নিজৰ মাজত আত্মস্থ কৰিব বিচাৰে। গতিকে পৰিৱৰ্তনশীল পৰিস্থিতিত আমি দেশী চিন্তা-চেতনাক কিদৰে আধুনিকতাৰ মাজেৰে আগবঢ়াই নিব পাৰো সেইটোহে দেশীবাদী চেতনাৰ মূল উদ্দেশ্য। 'Nativism' ৰ লগত জড়িত 'Native' শব্দটো প্ৰাচীন ইউৰোপীয় ভাষাৰ পৰা আহিছে, যিদৰে ভাৰতীয় 'দেশী' শব্দটো প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষাৰ লগত জড়িত। স্বাভাৱিকভাৱেই দেশীবাদৰ ধাৰণাটোৰ লগত পশ্চিমীয়া দেশৰ চিন্তা-চেতনাৰ সম্পৰ্ক আছে। মধ্যযুগৰ স্পেনিছ সাহিত্যত 'Naive' বা 'সৰল' শব্দটোৰ বিপৰীতে 'Picaro' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বিশেষকৈ কথা-সাহিত্যৰ চৰিত্ৰ নিৰ্মাণত সহায় কৰিবলৈ। সহজ-সৰল মানুহবিলাকে স্থানীয় ঠাইত আৱদ্ধ হোৱাৰ বিপৰীতে 'Picaro' ৰ দৰে চৰিত্ৰ ল'লে, দেশ-বিদেশ ঘূৰি ফুৰে আৰু সকলো পিনৰ পৰা উদাৰ নীতিৰে চলে। গতিকে তেওঁ বিশ্বৰ মানুহ। সেইবাবে স্পেনিছ সাহিত্যত সহজ-সৰল আৰু 'Picaro' চৰিত্ৰ দুটিৰ জৰিয়তে জ্ঞানৰ বিশ্বজনীনতা আৰু স্থানীয়তা বুজাব খুজিছে। অষ্টাদশ শতিকাৰ সময়ছোৱাত জাৰ্মানীৰ সাহিত্য-সমালোচকসকলে জ্ঞানৰ এই দুই ধাৰণাক সাহিত্যৰ ইতিহাস নিৰ্মাণত ব্যৱহাৰ কৰিছে। এনেকৈয়ে তাত সৰল সাহিত্যৰ (Naive Literature) অন্তৰৰ পৰা নিগৰি অহা অনুভূতিৰে সৃষ্টি হৈছে। এনেধৰণৰ সৰল সাহিত্যই পাঠকৰ আৱেগতো প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিছে। পিছলৈ এই ধৰণৰ সাহিত্যক ৰোমাণ্টিক সাহিত্য বুলি কোৱা হ'ল। আনহাতে ইয়াৰ বিপৰীতে ধৰা-বন্ধা ৰীতিৰ মাজেৰে সৃষ্টি হোৱা সাহিত্যবিলাক যথেষ্ঠ উন্নত আছিল আৰু সম্ভ্ৰান্ত পাঠকসকলক বেছিকৈ আকৰ্ষিত কৰিছিল। ইয়াৰ স্থায়িত্ব আছিল সুদূৰপ্ৰসাৰী আৰু দীৰ্ঘদিনীয়া, যাক পৰৱৰ্তী সময়ত 'ধ্ৰুৱবাদী' বা 'Classical' সাহিত্য বুলি কোৱা হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

প্ৰধানতঃ কোনটো দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দেশীবাদৰ ধাৰণা গঢ় লৈছে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....
....
....

৫.৪ পশ্চিমীয়া দেশীবাদৰ ধাৰণা

সেইটো স্বাভাৱিক কথা যে উপৰোক্ত 'Picaro' সাহিত্যই ঔপনিৱেশিক সাম্ৰাজ্যবাদৰ দিনত ইউৰোপৰ সাংস্কৃতিক আৰ্হি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল আৰু

সৰল সাহিত্যবিধে এনেধৰণৰ পশ্চিমীয়া উন্নত আৰ্হিযুক্ত সাহিত্যৰ ওচৰত অৱদমিত কণ্ঠ হিচাপে প্ৰতিৰোধ আগবঢ়াব লগা হৈছিল। ঊনবিংশ শতিকাত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত স্থানীয় ভূমিপুত্ৰ আমেৰিকানসকলৰ অধিকাৰক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়াৰ কাৰণে এটা বৌদ্ধিক আৰু সাংস্কৃতিক আন্দোলনৰ আৰম্ভ হৈছিল। সমগ্ৰ ঊনবিংশ শতিকাজুৰি আমেৰিকাত জন্মগ্ৰহণ কৰা অনা আমেৰিকান নাগৰিকসকলৰ ভোটাধিকাৰৰ অধিকাৰ দিয়া হোৱা নাছিল। অথচ নিগ্ৰো আমেৰিকানসকলেও সেই অধিকাৰ উপভোগ কৰিছিল। এই বৌদ্ধিক আন্দোলনৰ ফলস্বৰূপে ১৯২৪ চনত 'The Snyder Act of 1924' ৰ জৰিয়তে আমেৰিকাত জন্ম লাভ কৰা স্থানীয় আমেৰিকানসকলে পূৰ্ণ নাগৰিকত্ব লাভ কৰে আৰু লগতে ভোটাধিকাৰ প্ৰাপ্ত হয়। এই আন্দোলনটোৰ সময়ছোৱাতে 'Native' বা 'দেশী' শব্দটোৱে এটি আদৰ্শৰ প্ৰতীক হিচাপে 'Nativism' বা 'দেশীবাদ'ৰ ৰূপ পায়। ইউৰোপৰ Renaissance ৰ সময়ৰ পৰাই এই আন্দোলনটোৱে কেইবাটাও পৰ্যায়ৰ মাজেৰে আহি ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে আৰু বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে এটা জাতীয়তাবাদী (Nationalism) আন্দোলনলৈ পৰিণত হৈছিল। এই আন্দোলনটোৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যই আছিল বিদেশী শক্তিৰ প্ৰভাৱৰ পৰা ইটালীক মুক্ত কৰি এখন একতাবদ্ধ ইটালীৰ সৃষ্টি কৰা আৰু ইটালীৰ শিল্প-সংস্কৃতি সকলো ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া। গতিকে দেশীবাদী চেতনাৰে উদ্বুদ্ধ হোৱা আন্দোলনে যে কেতিয়াবা জাতীয়তাবাদী আন্দোলনলৈ ৰূপান্তৰ হ'ব পাৰে তাৰ জলন্ত উদাহৰণ হ'ল বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মাজেৰে অহা ইটালীৰ এই দেশীবাদী জাতীয় আন্দোলনটো। বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ইউৰোপৰ আন এখন ক্ষুদ্ৰ দেশ আয়াৰলেণ্ডটো ঠিক একেধৰণৰ আন্দোলন এটাৰ সূত্ৰপাত হৈছিল। 'Irish Literary Renaissance' বুলি জনাজাত এই আন্দোলনটোৰ মধ্যমণি আছিল বিংশ শতিকাৰ এজন পৃথিবী বিখ্যাত কবি নাট্যকাৰ W.B. Yeats । Yeats ৰ কাব্য আৰু নাটকৰ মাজেৰে আইৰিচ দেশীবাদী চেতনাই সকলো আইৰিচ মানুহকে অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। এই আন্দোলনটোৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল দেশীয় আইৰিচ পুৰাকথা আৰু মালিতাৰ পুনৰুত্থানৰ জৰিয়তে এখন কাল্পনিক গৃহভূমিৰ সৃষ্টি কৰা। আইৰিচ এই সাহিত্য আন্দোলনটোৰ জৰিয়তে দেশীবাদী চেতনাই পুনৰুত্থানবাদী (Revivalist) আন্দোলনৰূপেও স্বীকৃত হৈছে। দেশীয় ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰাক নতুন প্ৰজন্মৰ মাজত পৰিচয় কৰি দিয়াৰ লগতে সাহিত্যৰ বিভিন্ন বিভাগত স্বকীয় বৈশিষ্টৰে এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ সাহিত্য আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয় আৰু কেইবাজনো বিশ্ববিখ্যাত লেখক ক্ৰমে Jonathan Swift, W.B. Yeats, Oscar Wilde, James Joyce, Samuel Beckett তথা Bernard Shaw ৰ দৰে বিশ্ববিখ্যাত লেখক-সাহিত্যিকে বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ন ন সম্পৰীক্ষাৰে আইৰিচ সাহিত্যক ইংৰাজী ভাষাৰ মাধ্যমেৰেই প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এই আন্দোলনৰ পিছত এছিয়া, আফ্ৰিকা তথা লেটিন আমেৰিকাৰ ঔপনিৱেশিক শাসন চলি থকা বহুতো দেশত জাতি, বৰ্ণ তথা পুৰাকথা— এই তিনি নীতিৰ আধাৰত দেশীবাদী চেতনাৰে সমৃদ্ধ জাতীয়তাবাদী আন্দোলন গঢ় লৈ উঠিছে। কুৰি শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধৰ পৰা সাম্প্ৰতিক

সময়লৈকে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশত দেশীবাদী চেতনাৰে সমৃদ্ধ বহুতো আন্দোলন গঢ় লৈ উঠিছে। দক্ষিণ আফ্রিকাৰ বৰ্ণবাদী ঔপনিৱেশিক শক্তিৰ বিৰুদ্ধে নেলছন মেণ্ডেলাৰ দৰে নেতাই স্থানীয় ভাষা-সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্যৰে সমৃদ্ধ এনেকুৱা প্রতিবাদী আন্দোলন গঢ়ি তুলিছিল যে শতিকাজুৰি শাসন কৰি থকা বৰ্ণবাদী ব্রিটিছ শাসকসকলে দক্ষিণ আফ্রিকা এৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। সাম্প্রতিক কালতো পেলেষ্টাইন, ইজৰাইল, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্র, কানাডা, অষ্ট্রেলীয়া আদি দেশত প্রৱজনকাৰীয়ে বিভিন্ন দেশৰ নাগৰিকসকলৰ বিৰুদ্ধে এনেধৰণৰ দেশীবাদী চেতনাযুক্ত ৰাজনৈতিক আন্দোলন কৰা প্রায়েই দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্রশ্ন

পশ্চিমীয়া কোনবোৰ দেশে দেশীবাদ বিস্তাৰত বিশেষ ভূমিকা লৈছিল? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

৫.৫ ভাৰতত দেশীবাদ

বিশ্বৰ আন আন সাহিত্যৰ দৰে ভাৰতীয় সাহিত্যতো দেশীবাদী চিন্তা চেতনা লক্ষ্য কৰা যায়। ভাৰত এখন বহুভাষী, বহু-সাংস্কৃতিক পৰম্পৰাৰে সমৃদ্ধ দেশ। ৰামায়ণ, মহাভাৰতৰ যুগৰে পৰা মৌখিকভাৱে চলি অহা বিভিন্ন লোক সাহিত্যত ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ বৰ্ণাঢ্য ৰূপ প্রকাশিত হৈছে। লোক-নাট্য, লোক-কবিতা, লোক-কথা আদিৰ মাজেৰে ভাৰতৰ বিভিন্ন জাতিয়ে তেওঁলোকৰ নিজা ভাষাত লোকজীৱনৰ নানা দিশ প্রকাশ কৰি আহিছে। ভাৰতত ঔপনিৱেশিক যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ আগলৈকে এনেধৰণৰ সাহিত্যিক পৰম্পৰাই আছিল প্রধান আৰু প্রভাৱশীল কাৰক। দেশীয় চিন্তা আৰু দেশীয় পৰম্পৰাতে গঢ় উঠিছে এইবোৰ লোকসাহিত্য। ঔপনিৱেশিক যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত আধুনিকৰণৰ ফলত এই পৰম্পৰাৰ যথেষ্ট বাধাৰ সন্মুখীন হৈছে বা কৰবাত ম্লান হৈ প্রকাশিত হৈছে বা কেতিয়াবা ইয়াৰ বিকৃত ৰূপৰ প্রকাশো হৈছে। দেশ স্বাধীন হোৱাৰ পিছত ভাৰতীয় সাহিত্যত উত্তৰ-ঔপনিৱেশিকতাবাদী সাহিত্যতত্ত্বৰ প্রচলন হয় যাৰ লগত দেশীবাদৰ সম্পৰ্ক আছে। আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যত দেশীবাদী তত্ত্বৰ সূচনা কৰা ব্যক্তিজন হ'ল মাৰাঠা ভাষাৰ প্রখ্যাত ঔপন্যাসিক, কবি, লেখক তথা জ্ঞানপীঠ বঁটা বিজয়ী সাহিত্যিক ভালচন্দ্র নেমাড়ে। তেওঁ ১৯৮৩

চনত 'সাহিত্যতিল দেশীয়তা' (Sahityateel Deshiyata) শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটোৰ জৰিয়তে পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে দেশীবাদী চিন্তাৰ সম্পৰ্কে আলোকপাত কৰে। তাৰ আগতে প্ৰাক্-ঔপনিৱেশিক যুগত তাৰ বা তাৰ পিছতো ভাৰতীয় সাহিত্যত দেশীবাদী চিন্তাৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। সংস্কৃত আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে তেওঁৰ 'কাব্যাদৰ্শ' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনত এটি নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক অঞ্চলত কোৱা উপভাষাকে দেশী হিচাপে চিহ্নিত কৰিছে। আচলতে তেওঁ দেশী শব্দটোক সাংস্কৃতিক-নৃতত্ত্বতকৈ বৰ্ণনামূলক ভাষাতত্ত্বৰ লগত বেছি জড়িত বুলি কৈছে। তেওঁ এইটো সম্পৰ্কে সচেতন আছিল যে দেশী উপভাষাবোৰ সংস্কৃতৰ পৰা বাহিৰত নাছিল আৰু এনে দেশী উপভাষাবোৰ সংস্কৃতভাষীসকলৰ বাবে কিছু জনা-শুনা আছিল। তেওঁ সংস্কৃতৰ শব্দাৱলীক তৎসম, তদ্ভৱ আৰু দেশী — এই তিনি ভাগত ভগাইছিল। পিছলৈ যেতিয়া তেওঁ কাব্য সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত ৰীতিৰ প্ৰসংগ আলোচনা কৰে তেতিয়া এই দেশী শব্দটোৱে বৰ্ণনাত্মক ভাষাতাত্ত্বিক ভাৱৰ পৰা উত্তীৰ্ণ হৈ নন্দনতাত্ত্বিক ভাৱত প্ৰৱেশ কৰে। সংস্কৃত সাহিত্য বা প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ বিভিন্ন কাব্য আৰু নাটকত ব্যৱহৃত উপমা, চিত্ৰকল্প বা অন্যান্য যিকোনো অৰ্থবহ অনুসংগ সেইবোৰ ভাৰতৰ প্ৰাকৃতিক জগত বা দেশী সামাজিক জীৱনৰ পৰাই অহা বুলি নিশ্চিতভাৱে ক'ব পাৰি। কালিদাসৰ কাব্য বা নাটকতো এই ধাৰা অব্যাহত আছে। শূদ্ৰকৰ 'মৃচ্ছকটিকম্' প্ৰাকৃত ভাষাৰ নাটকখনটো সেই সময়ৰ ভাৰতবৰ্ষত দেখা পোৱা ৰাজ-শাসন প্ৰণালী, গণিকাবৃত্তি, খাদ্য আৰু বস্ত্ৰ, বাদ্যযন্ত্ৰ আদিৰ অলেখ প্ৰসংগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। অৱশ্যে ঔপনিৱেশিক যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত ব্ৰিটিছৰ লগত অহা আধুনিকতাই প্ৰাচীন ভাৰতীয় দেশীয় সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত পশ্চিমীয়া প্ৰভাৱ ঘটোৱালেও দেশীবাদী চেতনাৰ প্ৰকাশ হৈয়েই থাকিল। শ্ৰী অৰবিন্দই ১৯৪৭ চনত ৰচনা কৰা 'Savitri : A Legend and a Symbol' শীৰ্ষক কাব্যগ্ৰন্থত মহাভাৰতত থকা সাবিত্ৰী-সত্যবানৰ কাহিনীটো এটি ভাৰতীয় আদৰ্শ হিচাপে পুনঃ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। সাবিত্ৰী-সত্যবানৰ যুগ্ম জীৱন আৰু ত্যাগ ভাৰতীয় সামাজিক জীৱনত আধাৰ স্বৰূপ, যিটো পশ্চিমীয়া দেশত পাবলৈ নাই। তেওঁ 'The Divine Life' নামৰ গ্ৰন্থখনটো হিন্দু জীৱন আৰু সংস্কৃতিৰ ভালেমান নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। ঠিক একেদৰে Ruth Prawer Jhabvala (1960) নামৰ সাহিত্যিক গৰাকী 'The House Holder' নামৰ গ্ৰন্থখনৰ ভাৰতীয় বৈদিক জীৱনৰ যি চাৰি আশ্ৰম তাৰে অন্যতম গৃহস্থ বা 'House Holder' ৰ জৰিয়তে কাহিনী আগবঢ়াইছে। অমিতাভ ঘোষ (১৯৮৬) নামৰ ভাৰতীয় ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰখ্যাত ঔপন্যাসিকজনে 'The Circle of Reason' নামৰ উপন্যাসখন ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা প্ৰধান গুণ যেনে—তামহ, ৰাজহ আৰু সাত্তিকক ভিত্তি কৰি নিৰ্মাণ কৰিছে। তিনিটা গুণৰ ভিত্তি কৰিয়েই তেওঁ উপন্যাসখনৰ তিনিটা আধুনিক কাহিনী সৃষ্টি কৰিছে আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় দৰ্শনক বিশ্বৰ দৰবাৰলৈ নিয়াৰ প্ৰয়াস কৰিছে। এই তিনিটা গুণৰ ক্ৰমে, আত্মাৰ ক্ৰমান্বয়ে হোৱা উৰ্দ্ধগামী বিৱৰ্তনক বুজাইছে। বঙালী সাহিত্যৰ প্ৰখ্যাত সাহিত্যিক বিশ্বকবি ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে তেওঁৰ কাব্য নাটক, উপন্যাস, চুটিগল্পৰ জৰিয়তে

ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনৰ দেশীয় চিন্তা-চেতনাৰ প্ৰচুৰভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁৰ নবেল পুৰস্কাৰ প্ৰাপ্ত কাব্য গ্ৰন্থ ‘গীতাঞ্জলি’ৰ মাজেৰেও ভাৰতীয় আত্মাৰ সন্ধান পাব পাৰি। ভাৰতীয় সাহিত্যত দেশীবাদক জনপ্ৰিয় কৰা বালচন্দ্ৰ নেমাডেই অকল প্ৰবন্ধ লিখিয়েই দেশীবাদক প্ৰতিষ্ঠা কৰা নাই। Shimla স্থিত ভাৰতীয় উচ্চ অধ্যয়নৰত এজন সন্মানীয় Fellow হিচাপে দেশীবাদৰ ওপৰত তেওঁ ছবছৰ গৱেষণা কৰে আৰু তাৰেই ফলস্বৰূপে ‘Nativism’ নামৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰে। এই গ্ৰন্থখন ভাৰতীয় দেশীবাদী সাহিত্য আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত এখন প্ৰধান আধাৰ গ্ৰন্থ হিচাপে বিভিন্ন গৱেষকসকলে ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে। তেওঁ ‘বিঢাৰ’ (২০০৩), ‘শূল’ (২০১৭), আৰু জৰীলা (২০১৭),—এই ত্ৰিলজী উপন্যাসৰ জৰিয়তে ভাৰতৰ প্ৰাচীন যুগৰ পৰা দেশ স্বাধীন হোৱালৈ তিনিটা পৰ্যায়ৰ ভাৰতীয় সমাজ জীৱনৰ উত্থান- পতন আলোচনা কৰিছে। এই উপন্যাস তিনিখনৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় জীৱনৰ তিনিটা পীৰিৰ বিকাশ দেখুওৱা হৈছে। নিজৰ শিপা আৰু ঐতিহ্যৰ মাজতেই কিদৰে আধুনিকতাৰ লগত আগবাঢ়িব পাৰি সেয়াই হ’ল তেওঁৰ দেশীবাদী চিন্তাৰ মূল আধাৰ। দেশীবাদী তত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত নেমাড়েৰ দৰেই নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে লাগি থকা আনজন ভাৰতীয় ভাষাবিদ আৰু সমালোচক হ’ল G. N. Devy তেওঁ ১৯৯২ চনত ‘After Amnesia’ নামৰ গ্ৰন্থখনত দেশীবাদী সাংস্কৃতিক চিন্তাৰ তাত্ত্বিক আলোচনা কৰিছে। ঔপনিৱেশিকতাবাতী শাসকসকলে নানা ধৰণৰ পদ্ধতিৰে ঐতিহ্যময় আৰু শক্তিশালী ভাৰতৰ প্ৰধান সভ্যতাক বিচ্ছিন্ন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে আৰু তাতোকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ হিচাপে তেওঁলোকে পশ্চিমীয়া চিন্তাক দাঙি ধৰিছে। Devy য়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থখনত আমাৰ ঐশ্চৰ্য্যময় সেই ঐতিহ্যমণ্ডিত ভাৰতীয় সংস্কৃতিক কিদৰে পাহৰণিৰ গৰ্ভৰ পৰা তুলি আনি কিদৰে পশ্চিমীয়া চিন্তাৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি আৰু তাক নিজস্ব আধুনিকতাৰ মাজেৰে পুনঃপ্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি গ্ৰন্থখনত তাৰেই প্ৰয়াস কৰিছে। তদুপৰি তেওঁ সকলো ভাৰতীয় দেশীভাষাৰে তথ্য সংগ্ৰহ কৰি কেইবাটাও খণ্ডৰ ‘ভাৰতীয় ভাষা’ শীৰ্ষক এটা বিৰাট প্ৰকল্প সম্পূৰ্ণ কৰিছে। ভাৰতীয় সৰু আৰু ডাঙৰ সকলো ভাষাৰ তথ্য সমৃদ্ধ ‘ভাৰতীয় ভাষা’ শীৰ্ষক গ্ৰন্থলানি G. N. Devy ৰ ভাৰতীয় ভাষাৰ সংৰক্ষণ আৰু বিকাশ সৰ্ম্পকে কৰা প্ৰয়াসৰ অন্যতম প্ৰচেষ্টা। ভাৰতীয় ইংৰাজী সাহিত্যৰ কেইবাজনো সাহিত্যিকে বিশেষকৈ বহুতো নাট্যকাৰে যেনে—বিজয় তেণ্ডুলকাৰ, গিৰীশ কাৰ্ণাড আদিয়ে ভাৰতীয় লোক-জীৱনৰ বহুতো উপাদান নাটকীয় কলা-কৌশল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি দেশীয় লোক-সাংস্কৃতিক উপাদানবোৰক জনপ্ৰিয় কৰিছে। ভাৰতীয় ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰখ্যাত কবি— A.K. Ramanujan, Nissim Ezekil য়ে ভাৰতীয়ে লোক-জীৱনক বিশ্বৰ ইংৰাজী ভাষাৰ পাঠকলৈ লৈ যোৱাৰ বাবে বহুতো সুন্দৰ কবিতা আৰু অন্যান্য সাহিত্য ৰচনা কৰিছে। দুয়োজনৰ কাব্যত ভাৰতীয় সংবেদনশীলতাই ঘাইকৈ তেওঁলোকৰ কাব্যত প্ৰাণশক্তি হিচাপে প্ৰকাশ পাইছে। ৰামানুজনৰ ভাৰতীয় সাধুৰ বিভিন্ন সংকলন বিলাকেও ভাৰতৰ বিভিন্ন সাংস্কৃতিক উপাদানবোৰৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰিছে। Ezekiel ৰ ‘Night of the Scorpion’ শীৰ্ষক কবিতাটো পঢ়িলেই ভাৰতৰ গ্ৰাম্য জীৱনৰ স্বৰূপ আৰু আত্মাৰ সন্ধান

পোৱা যায়। সাম্প্ৰতিক কালত Amish Tripathy ৰ দৰে লেখক সকলে ‘The Immortals of Meluha’, ‘Scion of Ikshvaku’, ‘The Secret of the Nagas’, ‘The Oath of the Vayuputras’, ‘Sita: Warrior of Mithila’, ‘War of Lanka’, ‘Raavan ঃ Enemy of Aryavarta’, ইত্যাদি উপন্যাসসমূহৰ জৰিয়তে ৰামায়ণ-মহাভাৰত বা অন্যান্য পৌৰাণিক কাব্যৰ নায়ক-নায়িকাসকলক পুনৰ কথনৰ জৰিয়তে নতুন প্ৰজন্মৰ পাঠকসকলক চিনাকী কৰি দিছে। তেওঁৰ দৰে আন বহুতেও প্ৰাচীন ভাৰতীয় ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনকলৈ সেইবোৰৰ পুনৰুত্থান ঘটাইছে। গতিকে ভাৰতীয় সাহিত্যত বিশেষকৈ কথা-সাহিত্য, কাব্য আৰু নাটকৰ দেশীবাদী চেতনাৰ সৰল ৰূপত প্ৰকাশ পোৱা দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভাৰতত দেশীবাদৰ ধাৰণা কেতিয়াৰে পৰা আৰম্ভ হৈছিল? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

৫.৬ অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদ

অসমীয়া সাহিত্যতো দেশীবাদী চিন্তা সমৃদ্ধ সৃষ্টিশীল সাহিত্য বা সমালোচনামূলক সাহিত্যৰ নিৰ্দৰ্শন আছে। এইবোৰৰ কিছুমান সচেতনভাৱে ৰচিত আৰু আন কিছুমান স্বতঃস্ফুৰ্তভাৱে সাহিত্য হিচাপে ৰচিত। ভাষা ৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বা সংস্কৃতি ৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত যি ধৰণৰ এক সচেতন প্ৰয়াস দেখা যায় সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত তেনে স্পষ্ট প্ৰয়াস বা আন্দোলন পাবলৈ টান। ভাৰতৰ দৰে অসমৰ সংস্কৃতিও বৰ্ণাঢ্য। ইয়াত বিভিন্ন জাতি-উপজাতি তথা বিভিন্ন ধৰ্মালম্বী লোক আছে। জাতি-উপজাতিবিলাকৰ নিজস্ব ভাষা-সংস্কৃতিও আছে। অসমীয়া ভাষাটো যিহেতু আৰ্য-ভাৰতীয় ভাষা হিচাপে সংস্কৃতৰ পৰা ওলাইছে স্বাভাৱিকতেই তাৰ মিল-অমিল আন আৰ্য-ভাৰতীয় ভাষাবোৰৰ লগত থাকিব। কিন্তু লিখিত সাহিত্য সৃষ্টিৰ মতে আমাৰ ভাষাৰ যিটো ৰূপ আছিল সেইয়া আজিৰ অসমীয়া ভাষাৰ দৰে নহয়। আমাৰ মৌখিক সাহিত্যৰ যুগত অজস্ৰ লোক সাহিত্যৰ নিদৰ্শন আছে। আইনাম, বিয়ানাম, নিচুকণি গীত, বনগীত, বিভিন্ন মালিতা তথা বিভিন্ন লোকগীত এইবোৰৰ মাজেৰে সমসাময়িক কালৰ অসমীয়া জন-জীৱন আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনে দেখা দিয়ে। পৰৱৰ্তীকালৰ অসমীয়া লিখিত সাহিত্যত এইবোৰ সংগৃহীত হৈছে তথা এইবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অন্যান্য সাহিত্যও ৰচনা হৈছে। বিহুগীতত অসমৰ গ্ৰাম্য-জীৱনৰ এখন নিভাঁজ চিত্ৰ দেখা যায়, যিটো পশ্চিমীয়া দেশৰ জীৱন বা ভাৰতৰ

আন প্ৰান্তৰ লগতো নিমিলে। এইবোৰ অসমীয়া সাংস্কৃতিক জীৱনৰ নিৰ্যাস। অসমীয়া লিখিত সাহিত্যৰ প্ৰথম পৰ্যায়ৰ চৰ্যাগীতসমূহৰ মাজেৰে ভাৰতীয় আধ্যাত্মিক জীৱনৰ তথা সামাজিক জীৱনৰ বহু কথা প্ৰকাশ কৰিছে। অসমৰ প্ৰকৃতি, সমাজ-ব্যৱস্থা, খাদ্য, লোক-সাংস্কৃতিক উপাদান, লোক-ভাষা ইত্যাদিৰ বহল প্ৰয়োগ দেখা পাওঁ। ভাৰতৰ প্ৰথমখন প্ৰাদেশিক ভাষাত অনুবাদ হোৱা মাধৱ কন্দলি কৃত বাল্মিকী ৰামায়ণ। অসমৰ ফল-মূল, গছ-লতিকা, চৰাই-চিৰিকটি আদিয়ে মাধৱ কন্দলিৰ 'ৰামায়ণ'ত এটি অসমৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ আনি দিছে। অসমৰ সমাজ-জীৱনৰ বিভিন্ন বৰ্ণ সুব্যৱস্থা তথা জাতি-উপজাতিৰ কথা মাধৱ কন্দলিয়ে সুমোৱাই দিছে। আটাইতকৈ ডাঙৰ কথা লোক-সমাজত প্ৰচলিত বিভিন্ন গালি-গালাজ আদিও সুমোয়াই দিয়াৰ ফলত অসমীয়া পৰিৱেশ এটা অধিক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশিত হৈছে। শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱেও পৰৱৰ্তী কালত অসমৰ লোক-জীৱন আৰু লোক-সংস্কৃতিক তেওঁলোকৰ বিভিন্ন মাধ্যমৰ মাজেৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'ৰুক্মিণী হৰণ' কাব্যত অসমীয়া সংস্কৃতিৰ বিশেষকৈ বিবাহ বা বিবাহপূৰ্ব অনুষ্ঠানবোৰৰ পূৰ্ণ আভাস এটি আমি পাওঁ। সেই সময়ত অসমত প্ৰচলিত পুতলা নাচ, ওজাপালি তথা সংস্কৃত নাটকৰ কেইবাটাও উপাদান ব্যৱহাৰ কৰি পাশ্চাত্যৰ নাট্য-ৰীতিৰ বিপৰীতে শংকৰদেৱে আৰম্ভ কৰিলে অসমীয়া অংকীয়া নাট আৰু ভাওনা। অসমত প্ৰাপ্ত বিভিন্ন সামগ্ৰী আৰু লোক কৌশলেৰে তেওঁ অসমীয়া সংগীতক এটা মাৰ্গ দৰ্শন কৰালে। শংকৰদেৱে দেশীয় কলা-কৌশলেৰে অসমৰ প্ৰকৃতিৰ পৰা সংগৃহীত হেঙুল, হাইতাল আৰু শিলিখাৰে চিঞাহী তৈয়াৰ কৰি সাঁচিপাতৰ বকলাৰে নানান পদ্ধতিৰে কলম তৈয়াৰ কৰি থলুৱা লিখন পদ্ধতি আৱিষ্কাৰ কৰে। তদুপৰি সংগীতৰ বিভিন্ন সামগ্ৰী যেনে— খোল, তাল, তথা ভাওনাৰ মুখা তৈয়াৰ কৰিবলৈ অসমৰ প্ৰকৃতিত উপলব্ধ সামগ্ৰী বিভিন্ন পদ্ধতিৰে থলুৱা জ্ঞান খটুৱাই তৈয়াৰ কৰি লয়। এইবোৰৰ নিদৰ্শন আমি নামঘৰ আৰু ভাওনাত প্ৰমাণ হিচাপে দেখিবলৈ পাওঁ। তদুপৰি শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ প্ৰৱৰ্তিত নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ দৰ্শনতো ভাৰতীয় আধ্যাত্মিকতাৰ কিছুমান দিশ সোমাই আছে। তেওঁৰ ধৰ্ম, তেওঁৰ সাংস্কৃতিক কাৰ্যকলাপ তথা সাহিত্যিক কৰ্মৰাজিৰে এখন বৃহৎ স্বকীয়, অসমীয়া সমাজৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰে, য'ত ধৰ্মই সমাজ নিৰ্মাণৰ কামত অগ্ৰগামী ভূমিকা লৈছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ আহোম যুগত ৰচিত বুৰঞ্জী সাহিত্যসমূহতো অসমীয়া জনজীৱন আৰু কৃষ্টি সভ্যতাৰ বহুত নিদৰ্শন আছে।

আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছোঁ যে, ১৮৩৬-১৮৭৩ চনলৈ অসমীয়া ভাষাটো বিদ্যালয় আৰু অফিচ আদালতৰ মাধ্যম হিচাপে বৰ্জিত হৈ আছিল। তদানীন্তন বৃটিছ প্ৰশাসনে অসমীয়া আৰু বাংলী ভাষী মানুহৰ মাজত এটি ভাষাভেদৰ সৃষ্টি কৰি নিৰ্বিঘ্নে দেশ শাসন কৰিব খুজিছিল। ৩৬ বছৰ কাল যেতিয়া এটা ভাষা অব্যৱহৃত হৈ থাকিব তেতিয়া তাৰ সৃষ্টিশীলতা বা ভাষাটোৰ অনুগামী সংখ্যা কমি যায়। গতিকে, ভাষা পুনৰ উদ্ধাৰ কৰাটোৰে সেই সময়ৰ অসমীয়া ভাষাপ্ৰেমীসকলৰ কাৰণে এটা দেশীয় চিন্তা আছিল। আমেৰিকান ব্যাপ্তিষ্ট মিছনেৰীসকলে অসমত খ্ৰীষ্টধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আহি

অসমীয়া ভাষাৰ দুৰাৱস্থা দেখিলে আৰু তেওঁলোকেও বিভিন্ন পন্থাৰ মাজেৰে অসমীয়া ভাষাৰ পুনৰুদ্ধাৰৰ কাৰণে চেষ্টা চলালে যাতে খ্ৰীষ্টানধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সহজ হয়। অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথমখন আলোচনী 'অৰুনোদই' ১৮৪৬ চনত মিছনেৰীসকলৰ প্ৰচেষ্টাতে প্ৰকাশ পায়। প্ৰাদেশিক ভাষাটোৰ পুনৰ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত এইটো এটা ডাঙৰ প্ৰদক্ষেপ। অৰুণোদইৰ লগত সহযোগ কৰিয়েই আনন্দৰাম ঢেকীয়াল ফুকন, গুণাভিৰাম বৰুৱা আৰু হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই অসমীয়া ভাষাটো যে বাংলী ভাষাৰ উপভাষা নহয় তাক প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বহুতো তথ্য সম্বলিত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাৰ উপৰি প্ৰৱন্ধ-পাতি লেখিও সজাগতা সৃষ্টি কৰে। মিছনেৰীসকলৰ ভিতৰৰে কেইবাজনেও বিশেষকৈ কট্টৰ, ৰবিন্সন আদিয়ে অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণ, অভিধান তথা অন্যান্য তথ্য সম্বলিত প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰি অসমীয়া ভাষাৰ স্বকীয়তা প্ৰমাণ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। আনন্দৰাম ঢেকীয়াল ফুকনৰ 'অসমীয়া ল'ৰাৰ মিত্ৰ' ১ম আৰু ২য় খণ্ড, 'A Few Remarks on the Assamese Language and on Vernacular Education in Assam'। গুণাভিৰাম বৰুৱাৰ 'আসাম বুৰঞ্জী', 'ৰাম-নৱমী নাটক' , 'আনন্দৰাম ঢেকীয়াল ফুকনৰ জীৱনী' আদি গ্ৰন্থসমূহৰ মাজেৰে দেশীয় ভাষাৰ কাৰণে কৰা ভাষাপ্ৰেম জাজ্বল্যমান হৈ আছে। হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাইও 'অসমীয়া ব্যাকৰণ', 'অসমীয়া হেমকোষ' অভিধান, 'কানীয়াৰ কীৰ্ত্তন' নাটক তথা 'স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ নিয়ম', 'লৰাপাঠ', 'পঢ়াশলীয়া অভিধান' আদি পাঠ্যপুথি আৰু গ্ৰন্থ ৰচনাৰ দ্বাৰা অসমীয়া শিক্ষা ব্যৱস্থাক প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ কাৰণে যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰে। স্বাভাৱিকভাৱেই ঊনবিংশ শতিকাৰ চতুৰ্থ পঞ্চম দশকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অষ্টম দশকমানলৈকে এনেধৰণৰ এটা ভাষিক জাতীয়তাবাদ (Languistics Nationalism) গঢ় লৈ উঠে। গতিকে তেওঁলোকৰ আন্দোলনৰ মাজেৰে দেশীবাদে ভাষিক জাতীয়তাবাদৰ ৰূপ লৈছে। যিটোৱে অসমীয়া ভাষা পুনঃপ্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ লগতে অসমীয়া সাহিত্যৰো ভঁৰাল চহকী কৰিছে। ১৮৮৯ চনত জোনাকী আলোচনী ওলোৱাৰ আগলৈকে এই আন্দোলন চলি আছিল। জোনাকী যুগত অসমৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনৰ পূৰ্ণ প্ৰতিফলন ঘটাই বেজবৰুৱাৰ নেতৃত্বত এচাম সাহিত্যিকে অসমীয়া কবিতা, নাটক, চুটিগল্প, উপন্যাস, জীৱনী, আত্মজীৱনী তথা বিভিন্ন প্ৰৱন্ধৰে অলেখ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অসমীয়া সাহিত্যৰ ভঁৰাললৈ ভালেখিনি বৰঙণি যোগায়। সমসাময়িক অসমৰ সামাজিক, লোক-জীৱন আৰু লোক-সংস্কৃতি বেজবৰুৱাই তেওঁৰ সকলো সাহিত্যতে প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁৰ স্বদেশানুৰাগী চিন্তাই জাতীয় সাহিত্য নিৰ্মাণেৰে অসমীয়া জাতীয় জীৱন শক্তিশালী কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লয়। অতীত অসমৰ গৌৰৱময় ঘটনা আৰু ব্যক্তিসকলৰ প্ৰসংগেৰে আৰু পাশ্চাত্যৰ অন্ধ অনুকৰণকাৰী সকলৰ বিৰুদ্ধে গল্প, কবিতা আৰু ব্যংগ সাহিত্যৰ ৰচনা কৰি তেওঁ সম্পূৰ্ণৰূপে এজন নিভাঁজ অসমীয়া লেখক হিচাপে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু লগতে অসমীয়া ভাষাৰ পৰা মিছনেৰী সুৰটো আৰু হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই লগাই দিয়া সংস্কৃতিৰ গুণটো আঁতৰ কৰি এটি অসমীয়া ফকৰা-যোজনা, প্ৰবাদ-প্ৰৱচনেৰে এটি নিভাঁজ অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম দিয়ে। বেজবৰুৱাই সৃষ্টি কৰা অসমীয়া ভাষাটোত অসমীয়া

গঞা জীৱনৰ ভাষাই আধুনিক ৰূপ পাইছে। তেওঁৰ কৃপাবৰী সাহিত্য সমসাময়িক অসমীয়া সমাজখনৰ বাবে কৰা উৎকট দেশীবাদী চিন্তা। তেওঁ পৰম্পৰাগত থলুৱা ভাষা-সংস্কৃতিৰ লগত আধুনিকতাৰ সংযোজন ঘটাই এটি সম্পূৰ্ণ নতুন দেশী ভাষা আৰু সংস্কৃতিৰ জন্ম দিয়ে। অসমৰ লোক-সংস্কৃতি আৰু সমসাময়িক অসমীয়া সমাজখন জোনাকী যুগৰ বিভিন্ন লেখকৰ লিখনিৰ মাজেৰে দেশীয় ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। যিটো পাশ্চাত্যৰ অন্ধ অনুকৰণো নহয় বা থলুৱা ঠেক গণ্ডী চিন্তাৰ মাজতো আৱদ্ধ নহয়। সেয়ে বেজবৰুৱাৰ যুগটো দেশীবাদী সাহিত্যৰ এটা সোণালী যুগ বুলি ক'ব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

প্ৰধানতঃ কোন সময়ৰ অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....
....
....
....

৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

দেশীবাদী চিন্তাৰ সৈতে গভীৰভাৱে প্ৰব্ৰজনৰ সম্পৰ্ক আছে। মূলতঃ আৰ্থ-সামাজিক, ভাষিক, সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক আদিৰ সংকটেই হ'ল দেশীবাদী ধাৰণাৰ মূল উৎস। কেতিয়াবা ধৰ্মীয় সম্প্ৰসাৰণৰ ফলস্বৰূপেও দেশীবাদী চিন্তা আহে। পৃথিৱীৰ সকলো দেশতে দেশীবাদী ধাৰণা গঢ় লোৱা দেখা যায়। অৰবিন্দ, বিবেকানন্দ প্ৰভৃতি ভাৰতীয় চিন্তাবিদে ভাৰতবৰ্ষত দেশীবাদীৰ উত্থানত বিশেষ ভূমিকা লৈছিল। আমাৰ অসমীয়া সাহিত্যতো দেশীবাদী চিন্তাৰ উন্মেষ দেখা যায়। শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱৰ সাহিত্যত ইয়াৰ পৰিস্ফুৰণ ঘটা পৰিলক্ষিত হয়। বেজবৰুৱা, অম্বিকাগিৰি ৰায়চৌধুৰী আদিয়ে দেশীবাদী চিন্তাৰ সম্প্ৰসাৰণত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। দেশীবাদ মানে কি? ইয়াৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে বুজাই লিখক।
২। পশ্চিমীয়া দেশীবাদী আন্দোলনৰ চমু আভাস দাঙি ধৰক।
৩। ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত দেশীবাদ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰক।
৪। 'অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদ' —শীৰ্ষক এটি প্ৰবন্ধ লিখক।

৫.৯ প্রসংগ গ্রন্থ (Reference/Suggested Readings)

1. Hueston, Robert Francis : *The Catholic Press and Nativism, 1840-1860,* Arno Press, 1976
2. Huntington, Gregory, Samuel P. : *Clash of Civilization*, Simon & Schuster, 1997
3. Jensen, Richard : *Comparative Nativism : The United States, Canada and Australia*, Oxford University Press, 2009
4. Nayar, Pramod K : *Postcolonial Literature : An Introduction,* Pearson Education, 2008
5. Tyler, Anbinder : *Nativism and Slavery : The Northern Know Nothings and the Politics of the 1850*, Oxford University Press, 1992

*****